

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему: **«Штучний масовий голод у Станіславській області УРСР
у 1946–1947 рр.»**

Виконала: студентка II курсу,

групи СОІм(з)-21

спеціальності 014.03 середня освіта (Історія)

Головчук А. В.

Керівник: доктор історичних наук, професор

Райківський І.Я.

Рецензент: кандидат історичних наук, доцент

Міщук А.І.

Івано-Франківськ 2023 р.

Анотація

Головчук А. В. Штучний масовий голод у Станіславській області УРСР у 1946–1947 рр.

На основі опрацьованих джерельних та історіографічних матеріалів у дипломній роботі висвітлено штучний масовий голод на території Станіславської області в загальному контексті історії України. Актуальність теми дослідження зумовлена недостатнім висвітленням голоду 1946–1947 рр. у західних областях УРСР, зокрема на Прикарпатті, в науковій і науково-популярній літературі. У ХХ столітті радянська Україна тричі потрапляла в пекельний лабіринт голодів з величезними людськими жертвами: 1921–1923; 1932–1933, 1946–1947 рр. Кожен із цих періодів мав своє «обличчя», однак про останній із них у суспільстві є найменше інформації. Головну увагу в роботі зосереджено на вирішенні таких завдань: аналізі причин виникнення голоду, людських втрат (за районами), його впливі на процес ліквідації збройного націоналістичного підпілля, демографічну ситуацію в регіоні, вшанування пам'яті жертв голоду на Прикарпатті. Розкрито методику викладання теми голодомору 1946–1947 рр на уроках історії України, в навчально-виховному процесі.

Ключові слова: хлібозаготівельний план, колективізація, куркульство, п'ятирічний план, сталінізм, дифтерія, тиф, недоїдання, ОУН-УПА, картковики, виселення.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія і джерела дослідження	7
1.1. Стан наукової розробки теми	7
1.2. Джерельна база	9
РОЗДІЛ 2. Передумови виникнення повоєнного голоду.....	13
2.1. Причини кризових явищ у сільському господарстві	13
2.2. Рішення компартії і радянських органів влади щодо хлібоздачі	18
РОЗДІЛ 3. Хід і наслідки голоду.....	29
3.1. Людські втрати (за районами)	29
3.2. Спроби протистояння ОУН та УПА урядовій політиці у сфері хлібозаготівель	41
3.3. Реакція владних структур в УРСР на масовий голод	45
РОЗДІЛ 4. Вшанування пам'яті жертв голоду на Прикарпатті	52
РОЗДІЛ 5. Методичні аспекти використання матеріалів дослідження на уроках історії в школі	55
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	68
ДОДАТКИ.....	73

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена обмеженою кількістю інформації щодо голоду 1946–1947 рр. на західній території УРСР у науковій і науково-популярній літературі [10, с. 161]. У ХХ столітті радянська Україна тричі потрапляла в пекельний лабіринт голодів із величезними людськими жертвами: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. Усі ці проміжки часу мали свої трагічні наслідки, але, на жаль, про голодомор 1946–1947 рр. багатьом людям в Україні досі мало що відомо [1, с. 3]. Це має не лише наукове, але й суспільно-політичне значення, бо показує нашим співвітчизникам справжнє обличчя комуністичної влади, яка під красивими гаслами соціальної рівності та свободи проводила людиноненависницьку політику.

Щодо повоєнного голоду 1946–1947 рр., то відомими науковцями, які займалися даним питанням, були В. Сергійчук, В. Калініченко, І. Білас, О. Васелова та ін. Незважаючи на увагу до даної теми, голод 1946–1947 рр. залишився не дослідженою до кінця проблемою, зокрема щодо справжніх причин його виникнення, наслідків, реальних жертв і т. п. Дослідники виділяють, по суті, два погляди на проблему. Прихильники одного подають голод як «створений навмисно, націлений на винищення української нації», а за кількістю померлих прирівнюють до голодомору 1932–1933 рр. У той же час прихильники іншого підходу, погоджуючись із тим, що голод справді був створений штучно, наголошують на тому, що він проявлявся, насамперед, в окремих областях східного, південного та центрального регіонів України, не мав загальноукраїнський характер [10, с. 161].

Голодомор 1946–1947 рр. припав на той час, коли закінчилася найгірша в історії світу Друга світова війна, перемога в якій забрала життя 13,5 млн померлих і ще ненароджених доньок та синів нашої України. Переживши найстрашніші роки свого життя, воюючи на фронтах, працюючи в тилу ворога, українське населення чекало на покращення свого становища після закінчення війни. Однак це було даремно. Народ-визволитель від фашизму зазнав

чергового голодомору, від якого, за різними підрахунками експертів, загинуло до 12 млн людей [1, с. 3].

Об'єктом дослідження є штучний масовий голод у Станіславській (тепер – Івано-Франківській) області.

Предмет дослідження – причини голоду, його хід і наслідки в УРСР (на прикладі колишньої Станіславської області), вшанування пам'яті жертв голоду на Прикарпатті, а також методичні аспекти використання матеріалів дослідження на уроках історії в ЗЗСО.

Мета роботи полягає в об'єктивному аналізі причин виникнення голоду та його наслідків у західних областях УРСР, на прикладі колишньої Станіславської області. Для вирішення даного питання засереджено увагу на таких **завданнях**:

- з'ясувати справжні причини виникнення голоду 1946–1947 рр.;
- розкрити перебіг досліджуваних процесів, людські втрати за районами, спротив урядовій політиці у сфері хлібозаготівель, реакцію владних структур на нього;
- висвітлити наслідки голодомору, процес ліквідації збройного підпілля ОУН та УПА;
- проаналізувати вшанування пам'яті жертв масового голоду на Прикарпатті;
- показати методичні аспекти використання матеріалів дослідження на уроках історії в ЗЗСО.

Хронологічні рамки дипломної роботи окреслені 1946–1947 рр. *Нижньою межею* дослідження є початок голоду в Станіславській області в середині 1946 р. *Верхньою межею* – кінець 1947 р. Однак для ґрунтовного висвітлення проблеми авторка звернулася до причин виникнення штучного голоду, що криються в попередніх роках.

Територіальні межі дипломної роботи охоплюють є Станіславська (тепер – Івано-Франківська) область, насамперед, п'ять районів, які найбільше

постраждали від голоду: Снятинський, Городенківський, Чернелицький, Гвіздецький та Обертинський.

Методологічну основу дипломної роботи складають загальні теоретичні методи: порівняння, аналізу, синтезу, узагальнення, зіставлення, систематизації, конкретизації, що приміняються для того, щоб вивчати наукові джерела та історіографію; історичний метод застосовується з метою узагальнення та приведення в порядок історичних подій.

Наукова новизна роботи отриманих результатів дипломної роботи полягає в спробі узагальнення та систематизації першопричин масового голоду на території Станіславської області, реакції владних компартійних органів на нього, ОУН та УПА, дослідження окремих аспектів викладання порушеної проблеми в шкільній освіті.

Практичне значення досліджуваних результатів полягає в тому, що матеріали дипломної роботи можуть бути використані в науково-дослідницькій (при підготовці монографічних видань, документів з історичного краєзнавства, та ін.), навчальній (для проведення уроків у ЗЗСО, семінарських занять у вищій школі, організації позашкільної роботи, написання шкільних підручників, навчально-методичних посібників тощо), у громадській роботі.

Структура та обсяг дослідження зумовлені його метою та завданнями. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, п'яти розділів, які містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний обсяг викладений на 67 сторінках, загальний обсяг – 76 сторінок.

Розділ 1. Історіографія і джерела дослідження

1.1 Стан наукової розробки теми

Обрана тема дослідження, по суті, замовчувалася в радянській історіографії, що заперечувала, як і партійно-тоталітарна комуністична ідеологія, голод 1946–1947 рр. на радянській Україні. Перша публічна згадка про повоєний голод на радянській Україні датувалася періодом «пізньої перебудови», коли з приходом до влади в СРСР М. Горбачова з 1985 р. виникли можливості для демократизації суспільного життя [17, с. 316]. У 1989–1990 рр. з'явилися група дослідників – С. Пирожков, І. Кожукало, А. Перковський, Ю.Пелявець та І.Маковійчук [17, с. 316]. Останнім 1991 р. було підготовлено до опублікування у співавторстві з І. Вороновим книгу «Голод 1946–1947 рр.». Дослідники зазначали, що про історію жахливого голоду на радянській Україні після переможної війни 1946–1947 рр. ще не писалося в такій великій кількості, як про голодомор 1932–1933 рр. [17, с. 316, 317]

Після проголошення незалежності України в 1991 р. активізувалися дослідження трагічних подій повоєнного голоду, які раніше замовчувалися. У 1992 р. Ю. Пелявець та І. Маковійчук написали розділ «Про голодні 1946–1947 рр. на території України» [17, с. 317]. Про історію голоду 1946–1947 рр. в УРСР одними з перших згадали О. Субтельний та А. Жуковський в узагальнюючому виданні «Україна: історія», надрукованому 1992 р. [17, с. 317].

Дослідження трагічних подій, які стали предметом розгляду в роботі, активізувалися у зв'язку з відзначенням шістдесятої річниці голодних 1932–1933 рр. на радянській Україні. Багато розповідей дослідників про обставини повоєнного голоду слухалися на всеукраїнській науковій конференції 27 листопада 1997 року в Києві [13, с. 98]. У 1996 р. була видана працівниками-архівістами Інституту історії України НАН України одна з перших в Україні брошура «Про голод на Україні 1946–1947: Матеріали та документи» [13, с. 98], складена на базі раніше недоторканих дослідниками документів із спецфондів

Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), МВС України, низки обласних архівів [13, с. 98].

Суттєвою подією для вивчення штучного голоду в Україні 1946–1947 рр. стала одна з перших в Україні наукова міжнародна конференція до вшанування п'ятдесятиріччя цих трагічних подій, що відбулася 27 травня 1997 р. в Києві на базі Інституту історії України НАН України. Директор Інституту академік В. Смолій зазначив важливість розгляду в історіографії нестерпних голодних років для того, щоб вони не повторилися в майбутньому. Розгляд науковою конференцією тематики голодомору 1946–1947 рр. в УРСР стало рушійною силою для подальших досліджень цієї проблематики [17, с. 318, 319].

Матеріали, опубліковані в 1998 р., містять доповіді, статті знаних дослідників В. Марочка, С. Кульчицького, Дж. Мейса, Сергійчука В., Р. Пирога та ін. [17, с. 319]. Провівши обговорення теми про голод після Другої світової війни, учасники прийшли до спільної думки, що він був створений штучно. Конференцією було винесено такі рекомендації – доцільність систематичного дослідження документів, збільшення зв'язків із дослідниками на регіональному рівні, закордонними, поновлення вихідної бази розслідувань способом знаходження даних на основі документів і зібрання свідчень-спогадів людей, які бачили голод на власні очі або ж його пережили. Конференція прийшла до думки надати правову оцінку подіям 1946–1947 рр., подавши відповідне звернення до уряду України [17, с. 319].

Отже, розслідування досліджуваної тематики відчутно поживалося у зв'язку з п'ятдесятиріччям голоду на території України 1946–1947 рр. Науковці отримали можливість представити світові видання про післявоєнний голодомор в різних регіонах України, зокрема на Миколаївщині та Полтавщині в 1996 і 1997 рр. [14, с. 111]. У 2004 р. вийшла друком книга «Ні могили, ні хресного знаку», з порівнянням голодоморів 1932–1933 і 1946–1947 рр. у Чорнухинському районі Полтавщини, де післявоєнному штучному голоду

присвячено цілий розділ («Важкий післявоєнний період»), написаний на основі спогадів осіб, яким випала нелегка доля [17, с. 324].

Отже, українські дослідники лише з 1989 р. почали друкувати розвідки, присвячені повоєнному голоду, сходилися на думці, що після війни селяни, як і в попередні роки, залишилися найсильніше знедоленою верствою населення, не мали навіть паспортів [32, с. 338].

Історіографічна база пропонованого дослідження налічує низку наукових праць, які прямо або опосередковано порушують питання голодомору 1946–1947 рр. в Галичині, зокрема на Прикарпатті. Важливими для нашого дослідження є праці івано-франківської дослідниці Л. Соловки про геноциди ХХ ст. – голокост, голодомор 1946–1947 рр. у порівняльному аспекті. Авторка описує події тих років, викриваючи тогочасну владу в усіх її недоліках. Цінною роботою авторки є «Книга Скорботи, Пам'яті і Шани України. Голод на Прикарпатті (1946–1947 рр.)» [35], в якій детально описується історія голоду на території Станіславської області. Ще однією роботою авторки є «Холокост на Станіславщині (Хронологія злочину за документами Державного архіву Івано-Франківської області)» [30, с. 9], що викриває злочини радянської влади.

Таким чином, обрана тема знайшла відображення в науковій літературі. Основними дослідниками голодомору 1946–1947 рр. на Прикарпатті були В. Пахаренко, І. Андрухів, Л. Соловка, І. Ковальчук та деякі ін., але є ще чимало проблем, які потребують подальшого вивчення.

1.2 Джерельна база

Актуальною проблемою є опублікування документів і матеріалів з питань голодомору 1946–1947 рр., ґрунтовне вивчення цієї болючої теми, базуючись на архівних джерелах і спогадах очевидців. Важливо доносити правду про трагічну сторінку голоду в науково-популярних виданнях на основі

першоджерел, щоб подібне в майбутньому ніколи не повторилося. Головним завданням учених, краєзнавців є публікація збірників документів і матеріалів щодо штучного голоду на регіональному рівні, в селищах, селах, містах, регіонах, районах України, щоб мати можливість скласти списки пам'яті жертв, створювати пам'ятні книги і т. п. Водночас період голоду можна відобразити за допомогою експозицій музеїв, створених на документальних матеріалах і свідченнях очевидців. До пошукової діяльності в галузі краєзнавства слід залучати учнів і студентів [13, с. 121].

В основу запропонованого дослідження покладено широкий масив опублікованої джерельної інформації, яку умовно можна поділити на кілька груп. На жаль, з відомих причин не було змоги використати цінні неопубліковані архівні матеріали, що зберігаються в архівах. Ще в 1997 р. сесія Івано-Франківської обласної ради ухвалила рішення «Про голодомор 1947 року в селах області». Того ж року депутати звернулися в прокуратуру з вимогою порушити кримінальну справу за фактом штучного голоду. У 2004 р. Генеральна прокуратура поновила справу про голодомор на Івано-Франківщині. Однак, наскільки відомо, вона досі не завершена.

Використані матеріали з обраної теми можна поділити на кілька груп:

- опубліковані збірники документів і матеріалів;
- мемуарна література – спогади очевидців тих подій.
- періодична преса досліджуваного періоду.

Серед опублікованих джерел варто виділити збірник документів і матеріалів під редакцією івано-франківської дослідниці Любові Соловки «Книга скорботи» [35]. У ній, зокрема, містяться відомості про хлібозаготівельний план на території Станіславської області, мартиролог, де зазначено людей по областях, які загинули від тифу, що був наслідком хронічного недоїдання, голоду. Окрім того, серед опублікованих матеріалів знаходимо детальні відомості про постанови УРСР про хлібозаготівельні плани.

Авторству Л. Соловки також належать деякі інші праці на тему нашого дослідження [35].

Інтерес серед сучасних істориків викликають причини голодомору в перші післявоєнні роки, що вбачаються в тому, як влада УРСР встановила хлібозаготівельний план під час повоєнної розрухи і посухи. Зокрема, названі проблеми висвітлюються в книзі на основі архівних першоджерел [10], автором якої був І. Андрухів.

Щодо використаної мемуарної літератури як окремого виду першоджерел, то цікавими матеріалами є спомини свідків тих подій, наповнені цінними, правдивими фактами. Зокрема, заслуговують на увагу спогади очевидиці Ганни Дем'янів із села Чортовець, що на Городенківщині. Їй було лише 15 років, коли відбувалися ті страшні події. Спогадами про них жінка поділилася з сучасниками («Не було що їсти, голодні ми були!») [4]. Хотілося б назвати також матеріали, зібрані В. Тригуб'яком, «Через голод – до життя : спогад жертви цих подій, присвячений голодомору на землях Західної України (1946–1947 рр.)» [8]. Цікаві відомості про три голодомори в Україні в порівняльному аспекті містить упорядковане М. Єременком видання «Українська Голгофа, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: спогади очевидців, архівні документи та роздуми сучасника про три радянські голодомори» [9].

Серед цінних матеріалів про голод в Україні 1946–1947 рр., використаних у дослідженні, можна назвати збірники документів і матеріалів «Голод в Україні 1946–1947» [2], «Голод в Украине» [3], «Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.» В. Сергійчука [7]. Для порівняння голодоморів 1946–1947 рр. та 1932–1933 рр. в пропонованій роботі використано книжку, упорядковану І. Монолатієм та Л. Соловкою, «Станиславів і Голодомор 1932–1933 рр. Документальні свідчення про реакцію станиславівців на геноцид українського народу 1932–1933 рр.», а для розуміння цього на прикладі Полтавщини – видання «Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори

1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали: Свідчення» [6].

У роботі використано періодичну пресу досліджуваного періоду, зокрема переглядалася обласна компартійна газета «Прикарпатська правда», де в післявоєнний період нам не вдалося знайти згадок про голодомор 1946–1947 рр., натомість говорилося про післявоєнну розруху і неврожай, успіхи післявоєнної відбудови і соціалістичного будівництва на радянській Україні та в нашій області.

Таким чином, різноплановий комплекс джерельних матеріалів дав змогу зібрати цінний фактичний матеріал про голод 1946–1947 рр., зокрема про повоєнну розруху та посуху, хлібозагатівельний план, вивезення українського зерна в зарубіжні країни. Залучені в процесі дослідження джерела характеризуються повнотою, що дало підстави авторці зробити спробу всесторонньо висвітлити обрану проблематику.

Розділ 2. Передумови виникнення повоєнного голоду

2.1 Причини кризових явищ у сільському господарстві

Минулого століття Україна, як ніяка інша держава Європи, пережила багато подій, таких як війни, голодомори, революції. Останній – це штучний масовий голод 1946–1947 рр. [10, с. 161]. Наслідки післявоєнного голоду на території України, значною мірою, були спричинені безжальною війною 1941–1945 рр. Матеріальні ресурси багатьох радгоспів та колгоспів, що не змогли на початку німецько-радянської війни в 1941 р. вивезти на схід, спалювали чи розкрадали пізніше нацистські окупанти [10, с. 161].

Руйнівна війна позначилася і на робочих ресурсах сіл. Багато людей, які годилися до роботи, було призвано до Червоної армії, коли починалася війна, померли в результаті бойових дій або постраждали від каральних заходів гітлерівських військ. Німецькі фашисти під час війни масово вивозили селян проти їх волі на каторжні роботи до Німеччини. Водночас у західних областях багато чоловіків працездатного віку вступили в ряди ОУН та УПА, щоб боротися за українську державність [10, с. 161].

У безсилому зруйнованому селі після війни була дуже мала кількість трудящих. Велика кількість молодого населення померла на війні, а частину тих, що вижили, навіть після завершення бойових дій утримували, тягнучи з демобілізацією, в Радянській армії. Виходячи з усього, жінки були основною рушійною силою в роботі, кількість яких у 1946 р. становила біля 80 %. Багато використовувалася праця неповнолітніх дітей. Так, у 1947 р. в колективних господарствах працювало 791,7 тис. неповнолітніх, вік яких становив 12–16 років. Велика затребуваність робочих рук у радгоспах та колгоспах України становила 521,6 тис. осіб. Великою проблемою була замінованість територій у роки війни. Тільки 76,1 % довоєнних складали в 1946 р. площі посіву. У свою чергу, нестача сільськогосподарських машин і коней призвела до того, що обробляння земельних ділянок колгоспниками проводилося за участю рогатої

худоби. Часто було так, що жінки впрягалися в борони і самі обробляли землю [13, с. 100].

На територіях, де відбувалися бойові дії, помітно скоротилися території, які можна було використовувати для засадження, на них містилася велика кількість вибухової зброї, гранати тощо. Не маючи новіших технологій, машин, селяни в принципі не могли на меншій площі зібрати гарний урожай [3, с. 161]. Поклавши за мету відновлення насамперед знищеного війною промислового комплексу, великої індустрії, правляча влада спрямувала на це більшу частину коштів і людської сили, забувши про аграрний сектор та залишивши селян, по суті, на самовиживання [10, с. 162].

Однією з ключових об'єктивних причин голоду 1946–1947 рр. була посуха, що охопила в 1946 р. майже усі посівні території півдня і сходу України [1, с. 3]. Згідно даних Республіканського центру нагляду за поведінкою природного середовища, температура весни й літа 1946 р. на 2–8°C була вищою за нормальні показники. У два, а то і в три рази, а часто й в 7 разів меншою, ніж середні показники, випадали опади та значно вищою кількістю днів з палючим сонцем [16, с. 162].

Під час посухи, як наголошував перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, найсильніше дісталось садибам з малою кількістю аграрної техніки. Слабкою якістю характеризувалася робота на полі, тому що на території УРСР у звітний період було посіяно лише 54 % площ. На поля внесли замало добрив, ґрунт був пісний, через що стає зрозумілим, що в даній ситуації тяжко було розрахувати на щедрий врожай [16, с. 162].

Посуха спричинила поганий урожай зернових і пропашних посівів. Порівнюючи урожайність колишнього СРСР у звичайні роки, що в середньому 3,9 ц з 1 га, в Україні вона становила 3,7 ц. Колгоспи Одеської, Харківської областей зібрали по 2,2–2,8 ц., а в Миколаївській – від 1,8–3 ц. в Ізмаїльській 1 ц з гектара. Середній збір зернових у колгоспах Херсонської області складав

1,24 ц з гектара. Чимало господарів не зібрали навіть того, що посіяли. Обмаль овочів та зерна було зібрано і на особистій землі людей [16, с. 162].

Але природна біда зачепила усі території по-різному, наприклад, у західних і центральних землях республіки в цілому врожай було зібрано, хоч і не дуже добрий, від посухи більше постраждали східні й південні регіони. Якби органи влади розумно розприділили усе вирощене, страшних подій у цій ситуації можна було б запобігти, забезпечити людей потрохи продуктами [16, с. 162, 163].

Натомість Україна стала великою територією боротьби, щоб «виконати перше правило влади», це був за радянської влади хлібозаготівельний план. Добрий чи поганий врожай, його треба в розумінні центрального керівництва було беззаперечно здати [16, с. 163]. Не взявши до уваги прохання М. Хрущова про те, що через природні умови знищилася кількість посівів на половину проти попередніх висновків, партійний вождь Йосип Сталін не бажав скоригувати раніше встановлений план. Тому в жовтні 1947 р. він був виконаний на 100 %, і це незважаючи на той факт, що колгосп та рядові колгоспники нвзагалі не мали що їсти. Українське зерно відправлялося в Чехословаччину, Польщу, Болгарію та інші країни соціалістичного табору, тоді як на території України населення помирало від голоду. Це зерно, яке вивозилося, могло б бути допомогою тим регіонам, які голодували [32, с. 341].

Усіма силами обмежувалося утримування власного підпільного господарства. Нормальне бажання населення господарювати на землі розцінювалося як приватовласницький пережиток. Ухвалений у 1939 р. Закон про сільськогосподарський податок набрав ще жорстких, нелюдських форм. Відповідно до нього [32, с. 338] усі селянські двори мали оплачувати податок на землю, і ще надсилати уряду часто-густо велику кількість м'яса, кисломолочних продуктів та ін. Але не був врахований той факт, що більшість жителів сіл не мали городу таких розмірів, які дозволялися державою. Більша частина сільських господарств не мала рогатої худоби. Податки

встановлювалися на усі родючі дерева та усіх тварин. Не маючи змоги виплачувати їх, люди просто вирізали сади, вбивали корів, свиней.

Нормальне бажання населення господарювати на своїй землі прирівнювалося до приватовласницького пережитку. Диктатор Й. Сталін уважав, що сільське населення живе багато, і, як процитував його висловлювання пізніше М. Хрущов у своїй закритій доповіді на XX з'їзді КПРС у 1956 р., «продавши тільки одну курку, колгоспна людина зможе цілком розплатитися з податками держави» [25, с. 107]. «Сталін подав пропозицію збільшити податок на колгоспників та колгоспи ще на 40 млрд. руб. Не звертаючи уваги на те, що селяни за увесь віданий і проданий ними державі урожай одержали лише 26 млрд. руб. ...» [25, с. 107].

Сучасні українські історики приходять до висновку, що після війни сільське населення, як і в попередні роки, залишилося найсильніше пригнобленою верствою людей у радянському суспільстві. У цілому їх стан залежав від ворожого відношення правлячої верхівки до кооперативного господарювання, що сприймалося як щось «неважливе», як «непередбачувана соціалістична» форма власності. Колгоспна людина була відокремлена від виготовлення засобів виробництва, власності, від розподілу виготовленої її руками продукції. Виготовлена колгоспниками продукція владою не закуповувалася, а принципово вилучалася способом продрозкладки. Між селом та містом існував нееквівалентний обмін, своєрідні «ножниці цін» на користь промислової продукції [16, с. 159].

Однією зі складових масового голоду 1946–1947 рр. була низька виплата, або взагалі невивплата грошей за працю. Колгоспники за трудові не отримували належної оплати за свою працю, страждали від недоїдання. В УРСР на 1 робочий день, згідно державних документів, сільському населенню було нараховано по 257 г зерна і 64 коп. грошей, 364 колгоспи зерна взагалі не надали, а дві тисячі сімсот шістдесят сім господарств жодної копійки. Заробивши велику кількість трудових днів, сільське населення голодувало,

помирали та пухнули їхні діти. Більшою мірою голод припадав на вдов та дітей померлих військових. Будучи залежною республікою, радянська Україна не могла використовувати власні продовольчі ресурси. Ставши кріпаками владної машини, українське селянство не мало паспортів, не могло виїхати із села, не спитавши можновладців. «Заставлять робити нас, а роботу не оплачують. Якби не колгоспи, – наголосив селянин с. Зюбриха Монастирищенського району Жук Ф. В. 1905 р. народження, – то сільське населення було б самими собі хазяями, так як проживають в Західній Україні, і проживання було б набагато ліпше. Не потреба нам колгоспів, обкрадуть усе зерно і відвезуть владі, і нічого не дадуть звичайним працюючим. Круглий рік голодними, виснаженими трудимся» [13, с. 108].

У 1946 р. природні катаклізми – посуха у весняно-літні місяці та довготривалі дощі під час жнив – призвели до більшої втрати врожаю. Посуха розповсюдилася на велику територію СРСР у тому числі Україну. Голод 1946–1947 рр. став наслідком сільгоспзаготівельних кампаній на території України, які проводилися радянським партійно-господарським репресивним апаратом в умовах природних катаклізмів.

Голоду передувала ідеологічна політика керуючої влади в Союзі РСР щодо України. Для сіл республіканський центр практично не давав нічого, а тільки збирав у села вироблену сільськогосподарську продукцію, частіше зерно, не звертаючи увагу, вродило чи не вродило воно того чи іншого року [14, с. 112]. І це незважаючи на той факт, що це були післявоєнні роки, розруха та озлидинілий народ, який хотів відпочити від війни, перевести дух. Та радянська влада, як завжди, не бажала дослухатися до населення, а тільки діяла в своїх інтересах, незважаючи на виснажених людей, керувалася в першу чергу стратегічними цілями комуністичного будівництва.

Повоєнний голод 1946–1947 рр. виник тоді, коли командно-адміністративна система в Україні вже твердо стояла на ногах після перемоги у війні двох диктаторських режимів – сталінського і гітлерівського. «Вождь

народів» та його партійна свита виконували управління господарством села, втілюючи в життя принципи «безтоварного соціалізму, це зупиняло економічні дії законів». Селянини оплачували не лише прості непрямі та прямі податки, але помітно переплачували за товари промисловості згідно цін, які держава адміністративно встановлювала. Даний обман, що мав назву «ножиці ціни», набув розмаху [16, с. 159].

У тодішній адміністративній системі мав місце адміністративно-централістський вплив, який був безжальним до селянства. Заідеологована і забюрократизована система планування в повоєнний час залишалася незмінною, спрямовуючи головні сили на збільшення примусових-командних способів керування в сільському господарстві [16, с. 160].

Державні капітальні вкладення в сільське господарство були вкрай недостатніми. Разом із вкладеннями колгоспів вони становили лише 15 % загальних капіталовкладень. Тому в післявоєнні роки виробничі фонди колгоспів зростали повільно [16, с. 160].

Таким чином, причини кризових явищ у сільському господарстві в перші післявоєнні роки, що призвели до жахливих подій голодомору на радянській Україні 1946–1947 рр., значною мірою були пов'язані з волюнтаристськими діями партійно-тоталітарної системи.

2.2 Рішення компартій і радянських органів влади щодо хлібоздачі

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, що була прийнята 4 липня 1946 р., виконком облради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У постановили: «Затвердити річні норми здачі зерна державі одноосібними господарствами в кілограмах з одного гектара ріллі (включаючи сади і городи) в кількості [35, с. 7].

№	Назва районів	1 група (до 2 га)	2 група (2–5 га)	3 група (5–7 га)
1.	Богородчани	80	100	150
2.	Коршів	2	100	150
3.	Ланчин	3	100	150
4.	Печеніжин	80	100	150
5.	Войнилів	80	100	150
6.	Калуш	80	100	150
7.	Лисець	80	100	150
8.	Станіслав	80	100	150
9.	Обертин	100	150	200
10.	Отинія	100	150	200
11.	Тисмениця	100	150	200
12.	Чернелиця	100	150	200
13.	Гвіздець	120	170	250
14.	Жовтень	120	170	250
15.	Заболотів	120	170	250
16.	Коломия	120	170	250
17.	Більшівці	140	200	250
18.	Букачівці	140	200	300
19.	Бурштин	140	200	300
20.	Городенка	140	200	300
21.	Рогатин	140	200	300
22.	Снятин	140	200	300
23.	Тлумач	140	200	300

[35, с. 7].

Наголосимо на тому, що ці норми були прийняті в той час, коли помірний врожай твердих культур в 1946 р. в окремих місцях становив лише 3,6 ц з

гектара. Перевірка документів говорить про те, що насправді сільські господарства, що нараховували близько 2-х гектарів земельної ділянки, були зобов'язані віддати 37 % зібраного урожаю; тоді як сільські угіддя, що нараховували від 2-х до п'яти га – 54 % усього урожаю, а господарства, що мали від п'яти до 7-и га – 82 % зібраного урожаю. Але призначення кількості здачі зерна проводилося не тільки з площі посіву, а з усієї нарахованої в господарів земельної ділянки (в тому числі городи та сади), це помітно збільшувало кількість зернових, які потрібно було державі віддати [35, с. 8].

Відповідно указу РМ СРСР починаючи з 9 липня 1946 р. усі території західних областей України (не враховуючи Закарпатської) рахувалися містами «назбирування та зберігання продовольчих запасів зерна, фуражу, м'яса, водних мешканців та овочевих товарів» [10, с. 162], щоб було забезпечено армію Прикарпатського військового округу. Відповідно, територія Станіславської області повинна була віддати 5043 тис. пудів зерна, 6, 400 т бульби, 850 т овочів та 600 т вершкового масла. Враховуючи те, що в області на березень 1946 р. працював тільки 21 колгосп та 48 ініціативних осередків, що з'єднували 745 селянських господарств, тому головний вантаж із зробленням обов'язкових доставок клався на руки 237442 одноосібних-селян, з яких 168841 рахувалися бідними, 64480 середняцькими та 4121 – господарство рахувалося заможним. У середньому на одне сільське господарство випадало 3,7 га території, тільки кожне третє господарство утримувало коней. У гірських районах одному господарству випадало до 0,22 га земельної ділянки, що годиться для засіяння та лише кожний дев'ятий господар утримував коня [10, с. 162].

Селяни не могли задовільнити свої насіннєві та продовольчі потреби, тому що були надто великі норми здачі зерна державі під час неврожаю 1946 р. За найнижчими розрахунками, на рік селянинові потрібно близько 336 кг зерна. Перевірка говорить про те, що норми здачі хліба 1946 р. у знищених засухою місцях, селянини, господарство яких відносилися до першої групи, не могли

насправді нагодувати, сім'ю у складі чотирьох осіб. У нього залишалося на одну особу сім'ї майже 285 г їжі в день і не можна було зробити ніяких запасів. Угіддя селян, які відносилися до 2-ї групи, для вигодовування сім'ї в такій же кількості залишалося по 317 г їжі на день, і найбагатші жителі села 3-ї групи були навмисно позбавлені елементарних речей для проживання [35, с. 8].

Водночас були й зовнішні чинники такої жорстокої політики. У стосунках між СРСР і минулими союзниками по антигітлерівській коаліції наступив час «холодної війни». Різними способами два табори намагалися збільшити свій вплив на країни Західної Європи. Відповідно СРСР вивозив протягом 1946–1947 рр. до Чехословаччини, Польщі, Східної Німеччини, Болгарії і багатьох інших країн соціалістичного табору 2,5 млн. тонн пшениці [10, с. 163, 164].

Як показали подальші події, виникли проблеми з виконанням уже узгодженого хлібозаготівельного плану на рік, Обком КП(б)У в строгій явності до постанови Ради Міністрів СРСР та вказівок ЦК КП(б)У постановили: 23 липня 1946 р. іще додати кількість задачі зерна селянам. Відповідно до діючих норм, райвиконком мав право збільшувати розміри зернових поставок на 50 %. В одному з пунктів даної постанови зазначалося, що «безперечне і ціле виконання даних зобов'язань кладеться на відповідальність керівників особисто» [35, с. 8]. Звертаючи на це увагу, облвиконком та обком КП(б)У мали б просити вищестоящі органи про зменшення плану, а не, навпаки, давати усім районам додаткові завдання (у т. ч. і тим п'ятьом, які найбільше потерпіли від несприятливих кліматичних умов). Для прикладу, Городенківський район 21 березня 1947 р. отримав план заготівлі зерна, щоб надати допомогу східній території України [35, с. 8].

У минулі роки, узгодивши п'ятирічний план і план хлібоздачі, з'явилися «ідеї» щодо «дострокової задачі зерна та збільшення його кількості» відповідно до умов. Вітаючи дані «ідеї народних мас», ЦК КП(б)У 24 липня 1946 р. затвердив постанову, що мала на меті зацікавлення селян до підвищення, перевиконання плану хлібоздачі, надавалося право радянсько-партійній владі

підвищувати колгоспам, а на західній території, де ще не було колгоспів у масовій кількості, – одноосібним селянам примусові поставки близько 50 % від затверджених раніше вимог. Якщо державний план буде перевиконаний, Рада міністрів СРСР зобов'язувалася надати УРСР як «заохочення» 10,1 млн. пудів пшениці, із них п'ять млн. передавалися в розпорядження облвиконкомів. Відповідно хлібоздача у Станіславській області збільшилася ще на 499 тис. пудів та становила 5545 тис. пудів пшениці [10, с. 162].

І все відбувалося в той час, коли через хронічне недоїдання почалася реєстрація великої чисельності тих, хто захворів на дистрофію. Страшний тиф запанував в українському селі після переможної війни з німецькими фашистами [35, с. 9]. Рішення партійних і радянських органів з вимогами масової хлібоздачі не враховували несприятливих погодніх умов в Україні.

Посуха була безжальною і до Станіславської області, в якій зачепила п'ять південно-східних районів – Городенківський, Гвіздецький, Чернелицький, Снятинський та Обертинський. Враховуючи непрості кліматично-географічні умови Прикарпаття, компартійно-радянські власті на перших порах нібито позбавили селян дванадцятити гірських районів цілком та п'ять пригірських наполовину від основної здачі хліба державному фонду. Але в 1946 р. дані території, як й усі інші, внесли до плану головної здачі хліба [10, с. 163].

Голова Станіславського облвиконкому на зібранні обласного партійного активу 15 листопада 1946 р. привселюдно наголосив, що несприятлива погода «не приймається як поважна причина» [35, с. 9], щоб не виконати план, навіть тоді, коли окремі випадки є важкими. Якщо область займала останнє місце з даного показника, то в цьому звинувачувалися райони, які невчасно виконали заготівельний план [35, с. 9].

Україна була головною житницею Союзу РСР, якій обов'язково надавалася незамінна роль із задачі хліба. Це добре видно з установленого Верховною Радою СРСР 18 березня 1946 р. п'ятирічного плану, що був першим після війни, на 1946–1950 рр. Зокрема, з свіжого врожаю 1946 р. Україна

повинна була здати 340001 тис. пудів пшениці, на потреби солдатів і війська МВС 631301 т картоплі, 46152 т буряків, моркви, цибулі, 5301 т капусти квашеної і 1203 т помідорів та решту товару [10, с. 162].

Хлібозаготівельна кампанія мала на меті нанесення вирішального удару найбільш заможному селянству і притиснути середняків, про що, зокрема, свідчать документи колишнього партархіву. Вона здійснювалася репресивними методами, з використанням усього адміністративно-військового апарату. І власне, з допомогою військових частин, боєдатних бригад, винищувальних батальйонів, які були в кожному селі, та особливих уповноважених і було досягнуто «успіхів» у виконанні плану хлібозаготівлі. Але військової необхідності в утриманні такої численної репресивної машини не було [35, с. 9].

Таке застосування репресивної машини проти мирного населення потягнуло за собою перевищення службових прав, серйозні порушення законності: незаконні арешти, побиття людей, вилучення майна і навіть тяжкі кримінальні злочини. Були випадки, коли «винищувальні батальйони також займалися грабуванням селян, пили» [35, с. 9], з відвідуванням вночі весіль, що було зафіксовано, зокрема, в с. Чортовець. Високопосадовець 2 січня 1947 р., будучи навіть у відпустці, у стані алкогольного сп'яніння прибув на млин с. Чортовець, де знаходилося близько 30 селян. Проводячи «ревізію виконання населенням основних поставок зерна владі» [35, с. 9], постійно ображав чоловіків, наніс коло 30 ударів пістолетом Андрію Гаврилашу, жорстоко побив його та відкрив стрілянину по місцевому фельшеру [35, с. 9].

Природні катаклізми, які призвели до недороду, партійними і радянськими органами не розцінювалися як серйозні причини для зменшення покладених завдань. У стилі хлібозаготівельної кампанії був факт «безпопереджуваного та безобговорюваного забрання хліба» [35, с. 9] в господарствах, які не виконали обов'язкових норм здачі зерна [35, с. 9]

Недоліки ситуації показалися вже в 1945 р., у перший післявоєнний рік (територія України була повністю визволена від німецьких фашистів восени

1944 р.), коли зібраного урожаю було втричі менше, аніж в 1940 р. Як наслідок, Україна у фонд держави здала тільки 103,1 тис. (для порівняння, було заплановано 239 тис. т.). Незважаючи на це, партійно-тоталітарна влада вимагала віддати заборгованість, в той же час затвердивши на другий квартал 1946 р. обсяг хлібоздачі в кількості 168,5 тис. т. Сувору реальність наполягала на тому, щоб компартійні органи вирішили збільшити плани хлібозаготівлі, незважаючи на несприятливі природні обставини, тому що треба було нагодувати багатомільйони Збройні сили, населення великих міст, промислових робітників, в'язнів виправно-трудоових таборів і колоній та ін., ще й ставилися завдання масово вивозити продовольчу продукцію за кордон в дружні країни соціалістичного табору [10, с. 162].

Аналізуючи постанову вищих органів обласних організацій Комуністичної партії і облвиконкому від 5 липня 1946 р. «Щодо норм здачі пшениці владі обов'язкової відправки одноосібними господарствами з урожаю 1946 року на території Станіславської області» [35, с. 6, 7], робимо підсумок, що незважаючи на те, що її затвердили в липні 1946 р., вона не завжди виконувалася. Кількість накопичення зернових були одними з найвищих по області в Снятинському та Городенківському районах [35, с. 6, 7].

Водночас мав місце і людський фактор. Керівництво Кремля свідомо завищувало плани збору зернових та норм основних поставок державі з індивідуального та колективного господарств в Україні, виснаженій воєнними діями. Закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію залишалися на низькому, практично довоєнному рівні. І, безумовно, це не додавало стимулу членам колективних господарств і селянам-одноосібникам продуктивно займатися сільським господарством. У той же час збільшувалися покарання адміністративного та кримінального характеру за те, що селяни несвоєчасно здавали основні сільськогосподарські продукції, тобто власті діяли традиційними силовими методами, а не заохочували селянство до продуктивної роботи, зокрема шляхом створення конкурентних, ринкових умов [10, с. 162].

У дані плани внесла свій суттєвий внесок погода. У той час, коли розпочалися весняно-польові роботи, південна Україна була захоплена посухою, що тривала до кінця червня 1946 р. Та перед тим, як збирати урожай, погода із сонячної помінялася на дощову, в результаті основна частина посівних просто зникла. Основна кількість зернових в УРСР складала тільки 530 млн. пудів, що виявилось на 3–4 раза менше, аніж у 1940 р. Навіть половини урожаю не зібрали 5500 колгоспів, а було їх усього 26396 [10, с. 162].

Відповідно з рішенням Ради міністрів Союзу РСР і ЦК ВКП(б) від 26 червня 1946 р. Рада міністрів УРСР в постанові від 4 липня 1946 р. узгодила річне планування здачі зернових з врожаю 1946 р. в кількості 5569433,65 кг. ЦК КП(б)У і міністри УРСР, перебуваючи в залежності від центральної влади, рішенням від 22 липня 1946 р. доповнили план основної здачі посівних 23-м територіям на 50 %, пояснюючи дане рішення нестабільністю урожаю в багатьох регіонах УРСР, чим збільшили основний план до 362 млн 750 тис. пудів. План урожаю було збільшено 13-м областям Української РСР на 100 % рішенням Ради міністрів УРСР, прийнятим 17 серпня 1946 р. «До мене приходило розуміння, того, що жахливі події чекають на людей в даному році. До чого це призведе, трудно передбачити наперед» [15, с. 65], – писав Микита Хрущов у своєму щоденнику.

Водночас, звертаючись до Йосипа Сталіна з пропозицією зменшити хлібозаготівельний план для Української РСР, виснаженої багатолітньою кривавою війною, він ризикував потрапити в ряди «ворогів народу»: «На той час з тобою це могло статися в одну сикунду – не встиг кліпнути оком, а ти за дверима, і в Луб'янці. Я доказував, що листи, які мною написані, говорять про справжню ситуацію подій, і Україна нуждается в допомозі, тільки це ще сильніше гнівило Йосипа Сталіна». Віддаючи за вказівками центру усе посіяне, колгоспи не мали змоги виплатити селянами зароблені важкою працею трудові дні. Голод почав панувати в українському селі [15, с. 65].

Тодішній уряд не знайшов іншого виходу, як тільки прийти до нелюдських способів збирання і розподілу хлібних ресурсів, що становили три головні напрямки: забирання «залишків» з селян-одноосібників і колгоспів, зниження числа людей, що отримували картки на продукти, а для «картковиків» – зменшення норм видачі їжі на одну людину [10, с. 162, 163].

Оскільки поновлення пшеничних припасів держави явно не дотягувало до плану, відповідно з першого дня осені 1946 р. рішенням влади УРСР було знижено добову кількість хлібних продуктів «картковикам». Зокрема, кількість хліба скорочувалася для непрацюючих з трьохста до двіста п'ятдесяти грам на добу, на сто грам зменшувалася норми хліба для рядового й офіцерського складу Червоної армії і військ МВС [10, с. 163].

Велика кількість осіб зовсім позбавлялася карток на продукти. Для прикладу, якщо на території Станіславської області станом на 1 вересня 1946 р. нараховувалося сто сімдесят шість тисяч «картковиків», то з початку осені їхнє число знизилося до ста шістнадцяти тисяч. В області 1 вересня 1946 р. нараховувалося 1024,5 тисяч осіб, із них двіста сорок тисяч – в містах і сімсот вісімдесят п'ять тисяч – в селі. В основному, продуктових карток позбавлялося населення села та «особи, яких утримували». Внаслідок цього лише по Станіславській області влада за один місяць осені 1946 р. «зэкономила» на шістдесятьох тисячах чоловік, які були позбавлені карток на продукти, п'ятдесяти семи тонн муки, тридцяти шести тонн крупи і двадцяти трьох тонн хлібопекарських продуктів [10, с. 163]. Для реалізації хліба, відповідно до указу Ради міністрів СРСР, повинна бути до пшениці чи жита «надбавка домішок ячмінної, вівсяної та кукурудзяної муки усім споживачам та на всій території республіки до сорока відсотків», для порівняння, столичній Москві або Ленінграду – 20 % [10, с. 163]. Даний указ документально вступив у дію 1 січня 1947 р., а був дійсний з грудня 1946 р. Крім того, уряд вимагав з усіх мукомельних підприємств доведення виходу «пшеничної муки дрібного помелу

до дев'яносто дев'яти вітсотків», або ж встановив безвідхідний помол, дана мука призначалася для випікання хліба та булочок [10, с. 163].

Тяжкий голод припав уже на березень 1947 р. На даний період в Україні картки на продукти було відмінено в 9024000 чоловік, а в Станіславській області число «картковиків» скоротилася ще на десять тисяч осіб і становила сто дванадцять тисяч, іншими словами, 10 відсотків від усього числа осіб [10, с. 163].

Незважаючи на те, що, в основному, двадцять відсотків населення в радянській Україні, включаючи Станіславську область, було навмисно покинуто на саморяткування, держава під прикриттям виконання плану довозу продовжувала жахливу політику на рахунок здачі хліба уряду. Так, у першому півріччі 1947 р. Станіславська область повинна була віддати, крім 33600 тонн зерна та різних овочів, вдвічі більшу кількість м'яса. На початку квітня того ж року влада зробила наступне лімітування індивідуального раціону харчування кількості круп та хліба. Тепер тільки 13 тисяч «картковиків» мали змогу отримувати денну норму хліба від п'ятиста до тисячі двохста грам, а решта, сюда ж відносилися неповнолітні, – від ста до трьохста грам [10, с. 163].

Якими були наслідки непомірно великої, примусової здачі хліба в повоєнний період на колективізацію, що розгорнулася в західних областях УРСР у другій половині 1940-х рр.? У березні 1946 р. на території області діяв лише 21 колгосп (743 обійстя), а до січня 1948 р. вже нараховувалося 79 колгоспів, куди увійшло 5585 бідних селянських дворів, що становило 3,7 % від основного числа господарств одноосібників у краї. У середньому, в колгоспі нараховувалося п'ятдесят дворів, для порівняння, в господарстві, що мало назву Сталіна (в с. Хвалибога Гвіздецького району) – тільки 20 дворів [10, с. 165]. Отже, голодомор 1946–1947 рр. дав поштовх до створення колгоспної системи на Західній Україні, бо так легше було керувати місцевим селянством.

Конфіскаційна репресивна політика влади щодо заготівель посівних була основним наслідком масового штучного голоду в Україні 1946–1947 рр. При

цьому хліб з України масово вивозився за кордон. Й. Сталіну не сподобалася низька в його розумінні швидкість заготівель хліба, що вилилося в так званому «посиленні» управління Україною шляхом посунення Микити Хрущова з місця головної особи в республіці та відправлення до Києва єврея Лазаря Кагановича, якого 3 березня 1947 р. призначили Головним секретарем ЦК КП(б)У. Головою Ради міністрів УРСР залишили Микиту Хрущова. Можновладці на чолі з Л. Кагановичем і надалі продовжили утиски хлібозаготівельної політики, через яку колгоспники були голодними і спухлими від голоду, як і їхні сім'ї, а найголовніше, – немовлята, малолітні діти, члени сім'ї старших років, родини померлих на фронтах солдатів, інваліди війни та ін. [15, с. 65, 66].

Повне ж, остаточне об'єднання одноосібних селянських господарств у колективні в регіоні розпочалася в кінці 1948 – на початку 1949 рр. Цьому передувало чергове збільшення податкового впливу та способів утискаючого характеру проти одноосібних жителів села [10, с. 165].

Розпорядчі документи органів влади періоду хлібозаготівельних кампаній 1946–1947 рр. свідчать зовсім не про спроби допомоги селянам, а про злочинну недбалість комуністичного режиму. У селян у рамках виконання завищених норм поставок сільгосппродуктів, та ще й в умовах неврожаю 1946 р., навпаки, проводилося безальтернативне і безспірне вилучення хліба з використанням усієї військово-репресивної машини (і це, зауважимо, в період мирного часу!), що й призвело, по суті, до масового голоду, що мав штучний характер [35, с. 6].

Розділ 3. Хід і наслідки голоду

3.1 Людські втрати (за районами)

ЦК КП(б)У затвердив станом на 1 січня 1946 р. для радянської і партійної роботи на Прикарпаття 1600 комуністів, на яких покладалося завдання безперечного виконання рішень центральних органів влади. Збільшення масштабів «розбудови соціалізму» в післявоєнний період потребувало більшої кількості таких спеціалістів. Звернувши на це увагу, згідно розпорядження ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) в середині 1946 р. додатково в область приїхали 8314 чоловік, спеціалістів народного господарства, в т. ч. комсомольців – 3566, комуністів – 3348 [35, с. 15]. З їхнім приїздом в області завершилося формування винищувальних батальйонів, що стало першим кроком до майбутнього голодомору: Знаючи місцеву територію, вони відчували себе як «коти у маслі», в народі їх називали «яструбками» [35, с. 15].

Численна армія прибулого партійно-радянського активу, що перебувала, зокрема, на Снятинщині та Городенківщині – традиційно сільськогосподарських районах області, до грудня 1946 р. з підтримкою місцевих «яничарських» формувань ліквідувала значну частину патріотів, членів українського націоналістичного підпілля, які зі зброєю в руках обороняли місцевих жителів від безкарності існуючої влади. Їх ліквідація стала кроком до безперешкодної організації штучного масового голоду 1946–1947 рр. [35, с. 15].

Як уже зазначалося, однією з причин масового голоду була сильна посуха 1946 р., від якої сильно постраждали п'ять тодішніх районів Станіславської області: Городенківський, Чернелицький, Гвіздецький, Обертинський, Снятинський [35, с. 15]. Обставини, які склалися в цих районах, потребували детального аналізу сільгоспзаготівельної компанії 1946 р., бо всі знали, що беззаперечна заготівля урядом продуктів сільського господарства, незважаючи на природні умови (виконання плану – святий обов'язок) становила основне правило радянської продовольчої компанії. Станом на 1 січня 1947 р. по

Станіславській області нараховувалося двадцять колгоспів. Зрозуміло, що усе заплановане покладалося, в основному, на руки селян-одноосібників. Здача сільськогосподарської продукції затверджувалася на рішенні постанов УРСР, ЦК ВКП(б) та на їх основі – постанов Станіславського обласного виконавчого комітету та обкому партії. Органам на місцях передбачалося доводити завдання селянам одноосібних господарств, колгоспам [35, с. 6].

Після закінчення німецько-радянської війни 1941–1945 рр. залишилися так звані «ножиці цін» – різниця між малими заготівельними сумами на продукцію села й дуже великими роздрібними. Директивні заготівельні ціни, що були узгоджені владою ще в 1928 р., коли формувалися основи для формування сталінської командно-адміністративної системи, в принципі не помінялися [16, с. 159]. На продукти харчування в СРСР ще в роки війни була запроваджена карткова система. У грудні 1946 р. в Станіславській області їх отримали 109,4 тис. чоловік, з них 7,1 тис. жителів сіл. Хто отримував пайки, здогадатися не важко, переважно парійні чиновники та члени їх родин, керівники промислових підприємств і т. п. [35, с. 15]. На 1 січня 1947 р. в Станіславській області проживало 1025,4 тисячі чоловік, з них 785 тисяч – у селах і 240,4 тисячі – в містах. У січні 1946 р. «пайки» отримували тільки 10 % міського і 2 % сільського населення області [35, с. 16].

Наведемо конкретні цифри. У 1946 р. Станіславська область змушена була здати державі 5500 г овочів, 2600 т картоплі, а в першому півріччі 1947 р. – 2100 тисяч пудів зерна, 5174 т м'яса, 400 г картоплі і 600 т масла. На 1 січня 1947 р. наша область нараховувала двадцять колгоспів, відповідно основний тягар виконання запланованої роботи заготівлі сільськогосподарської продукції ліг на плечі одноосібних селянських господарств, які засіяли 277,7 тисячі га з 292,9 тисячі всіх посівних площ області [35, с. 16].

Плани затверджувалися об'єднаними рішеннями виконкому обласної ради та партійного апарату КП(б)У. Відповідно до розподілу по районах для Городенківського району план збирання врожаю зернових культур був

встановлений у розмірі 34925 ц, збільшений з 16815 га. Районні органи влади, у свою чергу, встановлювали план для колгоспів і одноосібних селянських господарств [35, с. 16].

За великих норм головних поставок і мінімальних ціни на заготівлю колгоспи колишнього СРСР отримували малі доходи, не винятком була і радянська Україна. Йосип Сталін як партійний вождь і диктатор вважав, що причина у відсутності прибутку в колгоспах була стимулюючою ознакою збільшення виробництва в галузі сільського господарства. Він наголошував, що при контролі пролетаріату над засобами виробництва «... господарства ... не вимагають для свого прогресу ні великої вигоди, ні нормальної норми вигоди, а можуть обійтися малим прибутком, аба ж узагалі обійтися без доходу, що і спричинює задовільні умови, щоб розвивалося велике пшеничне господарство» [16, с. 160].

Постанова виконкому облради та бюро обкому КП(б)У, прийнята 10 липня 1946 р., передбачала норми поставки господарствами одноосібниками врожаю 1946 р. по всій Станіславській області [35, с. 16]. Вона була прийнята без урахування ситуації, що склалася в районах, які найбільше потерпали від посухи; навпаки, для Городенківського і Снятинського районів норми здачі зерна були встановлені в півтора-два рази вищі, ніж в інших районах області. Причому нарахування норм здачі зерна проводилося не з посіяної території, а з усього господарства, яке було в селян, сюди входили й інші землі, що фактично набагато збільшувало процентну кількість здачі зерна від усього врожаю [35, с. 16].

У переважній більшості колгоспів хліб на трудових колгоспників надавався тільки в кількості 15 % зданого в державний запас за умови виконання плану хлібозаготівель. У більшому осередку колгоспів взагалі не давали селянам овочів, картоплі, сіна і соломи для годування корів, коней, свиней. Намагання органів на місцях, а також голів колгоспів залишити збір зерна для потреб господарства, або ж надати селянам пшеницю на трудові дні

до виконання плану державних заготівель часто прирівнювалося до «навмисних дій проти хлібозаготівельної компанії», на винуватців чекала жорстка відповідальність. Багато партійних і державних чиновників, колгоспних голів, які не виконували встановлені плани, було звільнено з роботи і направлено до суду [16, с. 182]. Такі високі норми здачі зерна практично не давали можливості вижити одноосібним селянським господарствам [35, с. 16].

Ще одним ударом по одноосібних господарствах було рішення виконкому КП(б)У від 23 липня 1946 р., що, на виконання рішення Ради міністрів СРСР від 19 липня 1946 р., зобов'язувало господарства одноосібників збільшити плани здачі зерна владі із урожаю 1946 року по Станіславській території до 500.000 пудів [35, с. 16]. По суті, цією постановою практично дано команду на знищення селян-одноосібників [35, с. 16]. У додатку до постанови виконкому облради та обкому КП(б)У від 30 липня 1946 р. партійними функціонерами доводився непомірний додатковий план поставок зерна і до районів області, що особливо потерпіли від засухи. Скажімо, для Городенківського району додатковий план становив 1200 ц., Гвіздецького – 1500 ц., Чернелицького й Обертинського – 500 ц., Снятинського – 100 ц. [35, с. 17].

Як бачимо з документів, до злочинної акції над селянами нашої області, запланованої в Раді міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) і ревню виконуваної партійцями Станіславського виконкому облради та бюро обкому КП(б)У, були повністю причетні й районні партійні керівники. Приміром, Городенківський райком КП(б)У (секретар райкому Рідченко), незважаючи на складні умови 1946 року, приймає 25 липня 1946 р. постанову збільшити доведений додатковий план до 1985 ц. [35, с. 17]. Партійне керівництво області добре знало про неврожай у п'яти районах області та не визнавало своїх помилок. Усю провину партійні чиновники перекладали на несумлінність у виконанні встановлених планів та розбійництво.

Абсолютно вся державна документація, яка стосується пекучої для народу і малодослідженої науковцями теми, мали гриф «приховано», «повністю приховано», «не підлягає розголосу». Важливі для розгляду документи містилися в так званих «особистих» теках закритих фондів [16, с. 157].

Наявні документи свідчать, що обласні партійні чиновники свідомо і наполегливо скеровували партактив і силові структури на винищення мешканців сіл згаданих районів. Витяг з протоколу № 97 засідання бюро Станіславського обкому КП(б)У від 19 жовтня 1946 р. наголошував, що відповідні структури на місцях не чинять належного спротиву проти невиконання своїх обов'язків перед державою по хлібозаготівельному плану, зокрема по Снятинському, Коломийському, Чернелицькому, Гвіздецькому та Обертинському районах. Наголошувалося, що державні плани хлібозаготівель у районах області були виконані всього від 54 до 97 % [35, с. 18].

Партійні чиновники докладали максимум зусиль для виконання наведених «зверху» планів. Так, витяг з протоколу № 15 закритих партійних зборів комуністів Городенківського району від 9 липня 1946 р. при обговоренні питання про хід збирання врожаю і заготівлі сільськогосподарської продукції свідчить, що Сальков (начальник районного відділення міліції) наголошував про потребу «всю нашу агітаційно-масову роботу» пов'язати з виконанням хлібопоставок державі. Треба домогтися, щоб «куркуль», у першу чергу, здав хліб державі, і давати йому мінімальні терміни здачі хліба. За несвоєчасне виконання передбачалося притягати до судової відповідальності як «злочинця Батьківщини» [35, с. 18]. Хто не міг виконати план заготівлі хліба, того звільняли з роботи, давали догану, виганяли з партії і навіть ув'язнювали [16, с. 169].

Якими жорсткими адміністративними способами виконувалися плани здачі зерна державі, бачимо з виступів партійних керівників району на нараді 15 листопада 1946 р. Гладкоскок (уповноважений міністерства заготівель) наголошував, що в районі були прийняті міри стосовно тих, хто вчасно не здав

хліб, зокрема тридцяти дев'яти господарств, в суді на даний час знаходилося сім справ про невиконання відповідних постанов щодо хлібоздачі [35, с. 18].

Не надаючи уваги обставинам, які склалися в українському селі, згідно вимог центру, селянство і далі зобов'язано було постачати розвиток великої промисловості, яку Й. Сталін ставив на перше місце, а аграрний сектор – на друге, кажучи, що він зажежить від розвитку промисловості, є її донором [16, с. 158].

У червні 1947 р. секретар Станіславського обкому КП(б)У М. Спань і голова виконкому Ф. Щербак таємним листом повідомили голову Ради міністрів М. Хрущова та Л. Кагановича про те, що, починаючи з березня 1947 р. в Городенківському, Снятинському, Чернелицькому, Гвіздецькому й Обертинському районах кількість дистрофіків (хворих на дистрофію, виникає внаслід недоїдання) становила 8800 осіб, у тому числі 2950 дітей. Також повідомлялося, що цим людям практично не було змоги допомогти [35, с. 20].

У п'яти згаданих районах у цей період найвищими по області були і показники смертності населення, що значно перевищувала народжуваність. Так, у Городенківському районі за період з 1 січня 1947 р. до 1 січня 1949 р. кількість населення зменшилася на 2102 чоловік, у Снятинському – на 3634, у Чернелицькому – на 947 [35, с. 20]. Ці райони були також серед найбільш вражених епідемією тифу. Недоїдання і голод сприяли поширенню епідемії тифу, дифтерії, дизентерії тощо.

У другій половині 1940-х рр. кількість населення Станіславської області зменшувалася [35, с. 20], зокрема в 1947 р. – на 32287 чоловік. Під час голоду, влаштованого, по суті, сталінською владою, уповноважений Державної планової комісії СРСР І. Щербаков у таємній доповідній записці № 2/218сс від 19 вересня 1947 р. як факт визнав, що в області з народжених у першому півріччі 1947 р. дітей віком до одного року по селах померли 1143 дитини, а в містах – 444, смертність дітей в Городенківському районі у цей час становила 29,3 % [35, с. 20].

Ознаки голоду злочинно і свідомо не були ліквідовані владою і зимою 1946–1947 рр. Непосильні й неможливі плани заготівлі хліба були спрямовані тільки до підвищення планів хлібозаготівлі. Серед причин голодомору 1946–1947 рр. дослідники додають зовнішню політику СРСР, що вивозив пшеницю до закордонних країн «Радянська влада рятувала нас від голодної смерті», – наголошував лідер Чехословаччини Климен Готвальд. 8 лютого 1946 р. у Кремлі було складено радянсько-польський договір про надсилання до Польщі двіста тисяч тонн пшениці для весняного посіву. Явним було те, що допомога країнам соціалістичного табору в першій післявоєнній роки мала політичний характер, проводилася по жертвою особистого суспільства. Однак історія на цьому не завершилася. На весні 1946 р. було підписано договір про відправку до капіталістичної Франції 500 тис. т. пшениці. У загальному вивіз пшениці з СРСР лише у 1946 р. складав півтора млн. т. або 10 % всього зібраного на той час [32, с. 340, 341].

Безсумнівним є той факт, що це зерно повинно було стати поміччю тим областям, які були голодними, якби тодішня влада справді дбала про інтереси людей. До усього відправки створювалися за цінами, які були не ринковими, меншими від інших країн, в більшості сільськогосподарська продукція поставлялася в кредит [32, с. 341].

Сумна сторінка голоду в 1946–1947 рр., що охопив Україну, повторювалася на західноукраїнських землях. Масовий голод 1946–1947 рр. на Західній Україні також мав на меті суттєво послабити матеріальну і соціальну базу національно-визвольного руху, який продовжував боротьбу за незалежність України, проти утвердження силою радянського режиму в регіоні. Причому, не звертаючи увагу на голод у регіоні, українські селяни із Західної України виділяли допомогу для порятунку братів-українців зі східних і південних областей, що постраждали від голоду більше [35, с. 6].

У науковій літературі багато розповідається про «тисячі померлих голодною смертю». Спогади свідків та доступні документи архівів

беззаперечно доказують дані факти. Основні причини трагічних подій по містах України в 1946–1947 рр. не були стійкими. Найвища позначка летальних випадків від голоду була виявлена в тодішній Ізмаїльській області – 43,27 % (від основного числа усіх трагічних випадків), у Сталінській (нині – Донецькій) – 9,41 %, Запорізькій – 5,95 %, Дніпропетровській – 4,85 %, Харківській – 4,34 %, Одеській – 3,85 %, Херсонській – 2,42 %, Ворошиловградській (Луганській) – 1,65 % [10, с. 166].

У зв'язку з тим, що продовольчі запаси в населення села скорочувалися, почався масовий голод, стрімко підвищилася слабкість дітей, яких перевозили із села до міста, де були кращі можливості для виживання [32, с. 344]. В областях Західної України (Рівненській, Закарпатській, Волинській, Дрогобицькій, Станіславській, Львівській і Тернопільській) нараховувалося тільки два відсотка усіх зафіксованих на території України випадків смерті від голоду, до того ж у переважній більшості вони сталися з переселеними біженцями із сходу а не з корінними мешканцями [10, с. 166]. Частина людей загинула за межами України, рятуючись від голодної смерті, по дорозі в Закавказзя, Середню Азію та Кубань [32, с. 343].

Найсильніше голод зачепив сільську місцевість. Так, 1 червня 1947 р. на території України числився 1 мільйон сімдесят чотири тисячі триста чотирнадцять осіб, які хворіли дистрофію, 77 відсотків з них були переважно жителями села. Найсильніше знесилених селян дистрофіків було на території Вінницької області – сто тридцять три тисячі чотириста сорок два жителя, в Київській області – шістдесят шість тисяч, в Харківській області – шістдесят три тисячі шістсот шістдесят шість, в Запорізькій – п'ятдесят шість тисяч п'ятсот сім, у Дніпропетровській – п'ятдесят дві тисячі сімсот шістдесят сім, у Ізмаїльській – п'ятдесят тисяч чотириста сорок сім, у Миколаївській – п'ятдесят тисяч вісімсот сім, в Одеській – сорок вісім тисяч триста шістнадцять, у Полтавській – сорок чотири тисячі дев'ятсот двадцять дев'ять, у Кам'янець-Подільській – сорок чотири тисячі п'ятсот тридцять три, в Сумській

області – тридцять шість тисяч чотириста двадцять сім, в Херсонській області – тридцять шість тисяч триста дванадцять осіб [16, с. 248].

В архівних документах добре проглядається збільшення летальних випадків від голоду в 1946 р., порівнюючи з 1945 р. Чітке збільшення цих випадків проглядалося з другої половини 1946 р. та стрімкий ріст у першій частині 1947 р. Особливо помітним воно стало для ряду областей, перш за все, Ізмаїльської, де померлих була більша кількість людей, аніж народжених. Відповідно даних Центрального статистичного управління України, в Ізмаїльській області 1946 р. народилося п'ятнадцять тисяч чотириста сорок п'ять дітей, загинуло – п'ятнадцять тисяч шістсот тридцять шість осіб, отже, смертність домінувала над народжуваністю. Найчастіше дані події спостерігалися в селах. Так, у сільській місцевості Ізмаїльської області в той період появилось на світ дванадцять тисяч триста сімдесят шість дітей, а загинуло тринадцять тисяч п'ятсот дев'яносто осіб. Найвища кількість загиблих нараховувалася в грудні 1946 р. – дві тисячі чотириста вісімдесят сім [16, с. 250].

Водночас виникали та розповсюджувалися похідні від голоду захворювання. На грані знесилення, втоми, споживання зіпсованих продуктів, нестачі мила та елементарної особистої гігієни, знесилилися імунітет осіб, розповсюджувалися різні хвороби, в їх числі був тиф. У 1947 р. кремлівська влада в СРСР видала постанову «Про заходи з усунення осередків захворювань паразитичним тифом», де відмічалось стрімке зростання захворюваності на радянській Україні, наприклад, у Харківській області. У голодних виникали також різноманітного роду отруєння, шкірні захворювання та ін. [16, с. 248].

У повоєнний період населення Західної України потерпало від примусової колективізації та жорстких адміністративних утисків, що призводили до голодомору, як це сталося на Великій Україні в 1932–1933 рр. Дедалі більш явним ставав голод на територіях, які приєдналися до УРСР перед початком війни. Смертність дітей була дуже великою. Якщо в середньому по

Україні 1947 р. вона нараховувала сто двадцять сім немовлят на тисячу малюків у віці до одного року, то в Ізмаїльській області – триста дев'ятнадцять, а Чернівецькій – двіста одинадцять [15, с. 67].

Характерно, що в с. Іванівка на Кіровоградщині зі ста п'ятдесяти проживаючих загинуло на час голоду п'ятдесят чоловік, що становило третину населення. У сім'ї Г. Кохні в с. Вишнякове голодною смертю загинуло п'ять осіб [16, с. 253]. Подібні факти ставали масовими, їх можна навести чимало. Так, у Чернівецької області Хотинського району в с. Малинці, як стверджує Залевська Марія Мар'янівна, загинуло триста–чотириста людей. У с. Михайлівка Кельменецького району, За спогадами Корнілової Ольги Григорівни, починаючи з літа 1946 р. до кінця осені 1947 р. загинуло від голоду приблизно чотириста дітей та дорослих. У селі Царичанка, що на Дніпропетровщині, померло більше половини населення. На Вінниччині в с. Устя загинуло до тридцяти відсотків людей. І така ситуація складалася в більшості сіл [16, с. 253].

У с. Попелюхи, що на Вінниччині, померло від голоду сімдесят осіб. Прохання від народу надати поміч до Микити Хрущова так і не прийшло. Голод, спричинений Й. Сталіним через злочинську державно-партійну політику щодо населення села, відібрав понад один мільйон життів людей, здебільшого простих трудівників. Найтяжче далось селянам південно-східних і східних регіонів України. Як було вище сказано, в Ізмаїльській області смертність домінувала над приходом малюків [16, с. 252].

Влітку 1947-го року в Україні було проведено реєстрацію населення і нараховано майже один мільйон хворих на дистрофію. У шістнадцятити східних, а також Чернівецькій області республіки в 1946 р. загинуло майже двіста вісімдесят дві тисячі чол., а в 1947 р. – понад п'ятсот двадцять вісім тисяч чол. [35, с. 6]. Рятуючи від голоду жителів країн Центрально-Східної Європи, радянська влада морила голодом осіб з УРСР. 1946 р. щомісячно в селах України гинуло двадцять тисяч людей. У пік штучного голоду на

тириторіях сіл Надніпрянщини взимку 1947 р. загинуло до тридцяти тисяч людей [15, с. 70].

Усі знають, що споживання недостатньої кількості їжі призводить до слабкості організму, який стає сприятливим середовищем для розвитку різних хвороб. Відповідно даних облздороввідділу, у Станіславській області також розвивалося багато різноманітних захворювань. Хворобам сприяли й інші чинники. Почалося усе літом 1944 р., коли на території розповсюдилися хвороби на різні форми тифу, дифтерію, дизентерію, малярію, венеричні, кишково-шлункові та інші хвороби. Так, у 1945 р. було зафіксовано понад 10 тис. випадків захворювань на тиф, у 1946 р. – 2414, а в 1947 р. – 1186 випадків. Смертність людей від тифу складала 4,8 % від загальної кількості смертей. Тифом хворіли практично в усіх районах області, а не лише у вражених засухою. Наприклад, у 1947 р. найбільшу кількість було зареєстровано у Станіславі – 82, в Коломиї – 80, в Калуському районі – 70 в першому кварталі 1947 р. хворих на тиф двадцять сім чоловік прибули з південних територій України, щоб знайти хоч якусь їжу [10, с. 166].

У медичних картках людей, що загинули від недоїдання 1946–1947 рр. наслідком смерті зазначалося – важка хвороба, яка виникала від недостатньої кількості споживання їжі. У більшості випадків зазначалося: «ослаблення», «захворювання усього тіла», «похилий вік», «слабкість дітей», «серцевий параліч», або просто «з невідомих причин». Порівнюючи з рівнем інших хворіб, від гострої кишкової інфекції в 1945 р. загинуло дві тисячі двісті сорок дев'ять чоловік, у 1946 р. – сім тисяч триста три, 1947 р. – шість тисяч дев'ятсот дванадцять, в 1948 р. – шість тисяч двісті тридцять сім, а на тиф хворіло у 1945 р. – дев'ять тисяч чотириста сорок дві людини, в 1946 р. – шість тисяч сімдесят одна людина, в 1948 р. – дві тисячі двісті тридцять сім людей [23, с.24].

За підрахунками українських дослідників на основі офіційної статистики, на території Української РСР в 1946–1947 рр. голодними були два з половиною

мільйони населення, переважно колгоспників. Оскільки не в змозі були прогодувати своїх дітей, нерідко траплялося так, що батьки їх залишали [32, с. 343].

По території Станіславської області відповідно до офіційних записів протягом восьми місяців 1947 р. на 238,5 тис. корінного населення народилося 4815 немовлят та померло 2703 чол., а на 790,6 тисяч населення села – народилося 12130 малят і померло 9976 людей. У загальному по області за вісім місяців 1947 р. народилося 16946 дітей, а померла 126801 людина [10, с. 166].

У цілому смертність у районах Станіславської області, вражених засухою, переважала над приходом дітей на світ: народилося дві тисячі шістсот п'ятдесят немовлят, а померло три тисячі триста чоловік. Дані люди помирили не безпосередньо голодною смертю, мало місце багато супутніх захворювань, що були спричинені замалою кількістю споживання їжі [10, с. 166]. На жаль, прямі й непрямі втрати людей вирахувати важко, але, не вдаючись у деталі, підрахунки сучасних дослідників дають підстави стверджувати, що розміри сумних подій, порівнюючи з 1932–1933 рр. по Україні, включаючи західні регіони, були все-таки нижчими, але все одно надто високими [10, с. 166].

Виявлено, що хворіли у вищій кількості сім'ї померлих солдатів, недієдатні, самотні особи старших років та багатодітні, де був відсутній батько родини, або ж він був недієдатним, інвалідом, особи, переселені з Польщі в результаті нібито «добровільного обміну населення» [32, с. 343].

У червні 1947 р. на території України налічувався один мільйон сто п'ятдесят чотири тисячі 378 осіб, ослаблених недоїданням або хворих на дистрофію [16, с. 249]. Протягом усього часу голодування на території України було зареєстровано 3203144 немічних, взято до лікарні – 298517 людей, загинуло 101636 чоловік [10, с. 166]. Немає сумніву в тому, що питання щодо числа померлих голодною смертю залишається відкритим, таким, що вимагає часу, співвідношення інформації про кількість померлих [32, с. 343].

За далеко неповними даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, на початку 1947 р. було зареєстровано шістсот шістдесят випадків поїдання людей, було з'їдено одна тисяча шістнадцять трупів, за що притягнули до відповідальності чотириста вісімдесят дві людини. На території Станіславської області таких випадків офіційно не було [10, с. 166].

3.2 Спроби протистояння ОУН та УПА урядовій політиці у сфері хлібозаготівель

Протидіяли несправедливим діям влади на західних землях України Організація українських націоналістів (далі – ОУН) та Українська повстанська армія (далі – УПА), забороняючи відбирати продукти в селян. У 1947 р. на території восьми областей Західної України було виявлено дев'ятсот шість різних дій УПА, перестрілки з підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Міністерства державної безпеки СРСР, чиновниками, що вилучали зерно в населення. Та попри великий опір здійсненню хлібозаготівельного плану, по всій Україні не зменшувалися утиски. Влада безжально розганяла будь-які спроби збройного лпору [13, с. 114].

У партійних документах наголошувалося, що Станіславська область в 1946 р. стала «укриттям, де бандити збиралися, щоб перепочити та перемістити свої сили» [10, с. 163]. 15 серпня 1946 р. було проведено нараду Станіславського обласного проводу ОУН, де було сплановано зміст бойкоту селян щодо здачі хліба радянській владі. Селян закликали не віддавати зерно та не йти в колгоспи, чинити опір діяльності управляючих хлібозаготівельними планами. Відповідно даних Управління міністерства внутрішніх справ України, в Станіславській області було зареєстровано в липні 1946 р. двіста тридцять п'ять «бандитських проявів» [10, с. 163], наступного місяця – двіста дев'яносто три, на початку осені – двіста двадцять п'ять, в жовтні – сто вісімдесят п'ять. Протягом цього часу було ліквідовано близько сімдесяти чоловік, що були у

складі партійно-радянського активу, і ще двадцять – керуючих хлібозагатівельним планом [10, с. 163].

Чи використовувався голод як метод ліквідації ОУН та УПА? Як говорилося в документах пленуму ЦК КП(б)У, з початку жовтня 1946 р. територія Станіславської області стала притулком, куди «розбійники приходили, щоб перепочити і перемістити свої сили». Так пояснювалося збільшення, за тодішньою компартійною термінологією, «бандитських проявів кожного місяця» [10, с. 165]. Протягом жовтня та грудня 1946 р. озброєними націоналістичними формуваннями було проведено шістдесят шість «терористично-диверсійних проявів», протягом яких померло сто одинадцять чоловік та тридцять вісім – поранено. Не обійшлося без втрат у підпільних організаціях, за офіційними даними, під час здійснення засідок, облав та ін. загинуло триста сімдесят чоловік убитими, двіста шістдесят одна особа потрапила в полон та двіста тридцять чотири – самостійно здалися [10, с. 165].

Великих переселень родин збройних підпільних організацій, як тоді офіційно вважалося, «посібників банд-формувань» та «заможних осіб» у 1946 р. ще не було. У загальному в 1946 р. із західних територій було переселено в делекі місця СРСР тільки дві тисячі шістсот дванадцять родин, що було небагато, порівнюючи з 1944–1945 рр. та 1947–1949 рр. [10, с. 165]. Люди, які проживали на західній території України, також потерпали від примусових об'єднань одноосібних селянських господарств у колгоспи, жорстких адміністративних утисків влади [13, с. 113].

Починаючи з 21 січня 1947 р., знищення «залишків» українського націоналістичного підпілля власті передали в руки Міністерства державної безпеки, бо органи Міністерства внутрішніх справ з даним завданням, як вважалося, не змогли успішно справитися. Партійно-комуністична влада задумала план виселення жителів західних територій УРСР, що чинили найбільший спротив радянській владі, він був прийнятий 3 жовтня 1947 р. Відповідно передбачалося виселити двадцять п'ять тисяч родин, що становило

майже сімдесят п'ять тисяч чоловік. Міністерство державної безпеки розширило кількість вимушених переселенців до ста тисяч осіб. Проведення плану переселення відбулося 20–26 жовтня 1947 р., протягом якого було переселено з України 26332 родини, що складало 77790 чоловік. Із загального числа переселенців становили: 18865 осіб чоловічої статі, в більшості старших років, 35442 жінок 122277 дітей. Із Станіславської області власті примусово переселили 4511 сімей (11883 особи), безпосередньо причетних до національно-визвольного руху. Для порівняння, з території Волинської області – 2721 родину (9051 чол.), Рівненської – 3768 сімей (11348 чол.), Львівської – 5222 сімей, Дрогобицької – 4505 родин (14455 чол.), Чернівецької – 613 сімей (1626 чол.) та ін. [10, с. 165, 166]. Ця подія була способом ліквідації соціальної опори українського націоналістичного руху на Західній Україні, включаючи Прикарпаття.

З другого боку, за власним бажанням дуже велике число голодних людей з-за Збруча з початком 1946 р. виїхало з регіонів, що найбільше постраждали від голоду, до західних територій республіки, де не було ще багато колгоспів, а місцеве населення зібрало врожай. Українські повстанці протидіяли вивезенню зерна, в своїх розповсюджуваних листівках УПА просила селянське населення не залишати голодними людей. Приїжджі в галицькі села обмінювали речі або ж купляли за гроші картоплю, муку, хліб, пшеницю та іншу їжу. Також вони просилися до людей на постійний або тимчасовий заробіток. Великий потік селянського населення із східних і південних областей УРСР на Західну Україну розпочався з початку лютого 1946 р.

З липня 1946 р. ОУН дала вказівку своїм воїнам не допускати проведення поставок хліба для компартійної влади. У своїх листівках УПА зазначала, що власті здійснюють «обкрадання українського зерна», закликала берегти хліб і ховати його, щоб не повторити 1933 р. [13, с. 113]. А в іншій листівці проголошувалося: «Колгоспну панщину геть!», «Повинно бути беззастережне користування землею!», «Грабіжникам Сталіна смерть!» [13, с. 113].

«Новий голод панує над Україною, – наголошувала одна з таких листівок. – Косить усіх підряд смерть: чоловіків здорових, перестарілих, матерів та новонароджених. Села наші вимирають, виростає багато нових могил. Тисячі голодуючих, ослаблених людей, ідуть по хліб у далекі закутки Західної України, аби в дорозі загинути від втомлення, або вмерти скоштувавши першу знайдену крихту хліба. Народ! Чого це ми, сини найродючішої та найщедрішої землі у світі, повинні помирати голодною смертю? Як наша процвітаюча Батьківщина перетворилася в країну голоду? Наша Україна невільна, вона не є самостійною державою. Вельможі Сталіна забрали у нас родючі землі, а ми перетворилися в рабів без права, в озлиднених бідняків. Помираємо голодною смертю, так як не є господарями на рідній землі, імперіалісти Сталіна господарюють на нашій території; так як надбання України належать більшовицьким грабіжникам, а не народові України. Новий голод приготував Сталін та його посіпаки. Вбивці кремля, виноваті у масовому новому знищенні народу України ...» [13, с. 113].

Водночас УПА в листівці «Українці!» відзначала: «Є старими планами усіх наших поневолювачів – сіяти між нами роздор, ділити нас. Багато побратимів із Східної України проживає на території Західної. Студенти, червоноармійці, робітники. І тільки половина їх стали на бік більшовицьких грабіжників. Багато хто з них терпіти не може сталінських карателів так же, як ви. Тому не розділяймося та не закриваймося один від одного. Будьте приязні до них, гостинно запрошуйте у дім, своїх братів» [13, с. 113] І справді, це було братерською допомогою. Селяни Західної України, яких власті називали «бандерівцями», врятували багато голодних українців зі Сходу, як і представників інших національностей [13, с. 113].

ОУН та УПА багато зробили для українського селянства, щоб запобігти штучному масовому голоду в 1946–1947 рр. Та, як бачимо, цього було замало, кількість голодних смертей по Україні, включаючи Станіславську область, на жаль, була досить високою. Але якщо б не ОУН і УПА зі своїми протестами

проти офіційних хлібозаготівель, здійснюваних радянською владою, ця кількість була б значно більшою. Тому можемо зробити висновок, що УПА зробила великий внесок для населення Західної України, рідного Прикарпаття, щоб запобігти голоду, але відвернути це в умовах домінування партійно-тоталітарного режиму було складно, по суті, неможливо.

3.3 Реакція владних структур в УРСР на масовий голод

Весною 1947 р. на знищених засухою землях України склався непоправний стан з виснаженими, голодними людьми. Однак владні структури в УРСР, як відомо, незважаючи на різні несприятливі обставини, вимагали виконання завищених планів здачі сільськогосподарських продуктів. З другого боку, власті не могли ігнорувати випадків голоду, хоч офіційно це не афішувалося, пояснювалося труднощами післявоєнної відбудови. Рада міністрів УРСР примусила споживчі товариства району відкрити їдальні і надавати обіди для потребуючих безкоштовно. Виділялася окрема категорія осіб, які могли харчуватися в їдальнях на території певних районів [23, с. 23]. Норма продуктів для одної особи в день становила двадцять п'ять грам м'яса, 101 грам картоплі й інших овочів, 24 грами крупи, 200 г хліба. У районах України, які найбільше голодували, відкрили 4037 їдалень, де харчувалося близько 800 тисяч людей [10, с. 164].

У районах, де розташовувалися столові, партійні райкоми змушені були створювати при сільських радах комісії сприяння голодуючим із залученням сільського активу. Вони повинні були визначити категорію найбільш постраждалих від голоду, допомогти закупити продукти споживчій кооперації. В обов'язки Комісії входило: забезпечення їдалень обладнанням, інвентарем, проведення контролю за правильним використанням продуктів [23, с. 23]. Голодуючі України багаторазово зверталися до уряду СРСР із проханням про

допомогу. Водночас 17 грудня 1946 р. М. Хрущов відправив Й. Сталіну листа, змістом якого було збільшення потреби надання фуражної позики українським колгоспам. Відповідно розрахункам обласних комітетів КП(б)У, в 1946 р., щоб побороти назриваючий голод, необхідно було сто п'ятдесят тисяч тон пшениці [32, с. 344].

Одночасно продовжувалася практика жорстокого лімітування й продажу продовольчих товарів через мережу крамниць споживчої кооперації. Наприклад, для споживчої кооперації Станіславської області на I квартал 1947 р. було виділено: риби – 83 т, тваринних жирів – 48 т, рослинної олії – 65 т, яєць – 59 ящиків, сиру – 4 т, цукру 125 т, кондитерських виробів – 93 т, солі – 1300 т, м'ясопродуктів – 261 т, молока – 160 т, чаю – 2,7 т, горілки – 19,85 тис. декалітрів [10, с. 164]. Однак сучасні дослідники сходяться в думці, що допомога продовольством була несвоєчасною, запізнілою та недостатньою. Це був вияв цинічного відношення до справжніх проблем селян, яке примушувало мовчки і будь-якою ціною відпрацьовувати трудові, своєрідну панщину колгоспу [32, с. 344, 345].

Далеко не всі могли купити дані товари. Їх продаж в перші руки мали межу, ще й до всього гроші на руках були не у всіх. Так, українському селянину за зданих сто кілограм пшениці виплачували тільки п'ять карбованців, в той час коли один житній хліб у магазині коштував 1,8 карбованців (рублів), 5,5 карбованців отримували селяни за один літр зданого молока державі, а 1 кг масла в магазині коштував аж тридцять п'ять карбованців. Черевички на десятирічну дитину коштували вісімдесят карбованців, така ж ціна була на шматок мила господарського на базарі, так як в магазинах мило не продавали [10, с. 164].

У даних надзвичайно непростих умовах партійно-радянська номенклатура вищих рангів, крім продуктових карток, продовжувала користуватися й певними пільгами при обслуговуванні у спецкрамницях. Так, перший секретар Станіславського обкому партії й голова облвиконкому мали

право придбати товарів на суму 500 крб. на місяць, а саме: різних жирів – 3 кг, яєць – 21 шт., м'яса й м'ясопродуктів – 4 кг, консерв – 3 банки, ковбасних виробів – 2 кг, риби й рибопродуктів – 3 кг, молока та малокопродуктів – 4 кг, цукру – 2 кг, кондитерських виробів – 2 кг, борошна – 5 кг, круп і макаронних виробів – 2 кг, чаю – 100 г, мила господарського і туалетного паперу – по 2 шматки, хліба і хлібопродуктів – 4 кг, картоплі – 25 кг, овочів – 6 кг, виноградних виробів – 5 пляшок, цигарок – 500 штук [10, с. 164].

Секретарі обкомів та заступники голів облвиконкомів мали право придбати товарів лише на 300 крб., і норми для них були дещо меншими. З «першими» особами вони рівнялися лише за кількістю чаю, мила й цигарок. Наприклад, жирів вони могли придбати вже тільки 2,6 кг, ковбасних виробів – 1 кг, цукру – 1,5 кг, борошна – 3 кг, горілки – 3 пляшки, картоплі – 14 кг, овочів – 5 кг, хліба – 3 кг і т. д. Система «спецпайків» була узаконена для партійної номенклатури й генералітету в січні 1943 р., а з січня 1946 р. – для всіх інших військових і партійних чинів [10, с. 164].

Отже, посадовий, кар'єрний ріст чиновницького партійно-радянського апарату стимулювало не лише нібито «прагнення служити народу», а й чималі соціально-матеріальні блага.

Із метою забезпечення мінімуму продуктів харчування бодай тим, що працюють колгоспниками, керівники областей, у т. ч. Станіславської, зверталися до голови Ради міністрів УРСР Микити Хрущова та секретарів ЦК КП(б)У Л. Кагановича і Д. Коротченка з прохання про продовольчу допомогу. Число даних листів, підкріплених матеріалами про нелегкий стан народу, збільшувалося. Тому Л. Брежнєв, тоді секретар Запорізького обкому КП(б)У, наголошуючи у вересні 1946 р., що працюючі та члени їх родин були позбавлені продовольчих карток, письмово просив Л. Кагановича надати їм допомогу [13, с. 110, 111].

На фоні економічних труднощів збагачувалися й спекулянти. Так, за даними обласної інвентаризаційної комісії, тільки з пунктів «Заготзерно» з

липня 1946 р. до липня 1947 р. було викрадено 1317 т зерна на суму 17856 тис. крб., а в різних складських приміщеннях виявлено 1200 т «зайвого» борошна. Для Станіславської області найважчими виявилися травень–червень 1947 р. Оскільки продовольчі запаси вичерпалися, голова облвиконкому П. Щербак і секретар ОК КП(б)УМ. Слонь звернулися до голови Ради міністрів УРСР М. Хрущова та секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича з листом, в якому просили надати області допомогу. Відповідно, зазначалося, що в «пошкоджених посухою» п'яти районах області станом на 1 червня 1947 р. число хворих на дистрофію становило вісім тисяч вісімсот осіб, з них дві тисячі дев'ятсот п'ятдесят дітей. Внаслідок цього містилося прохання надати цим районам до нового врожаю тридцять п'ять тонн хліба і дванадцять тонн крупи з розрахунком, що усім, хто потребує, потрібно кожного дня триста грам хліба та сто грам крупи [10, с. 164].

Деяку допомогу до нашої області відправили. Дітям надали навіть оздоровчі пайки, а саме: 500 пайків для Снятинського, 200 – для Городенківського, 120 – для Гвіздецького, 160 – для Чернелицького і 120 – для Обертинського районів. Однак це була відносно невелика допомога, що не могла суттєво вплинути на ситуацію. На початку вересня 1947 р. ситуація по Станіславщині, як і по інших регіонах України, пішла на покращення. Новий врожай дозволив помалу розширювати число осіб, що мали картки, і денна норма хлібопродуктів поступово збільшувалася [10, с. 164, 165].

Отже, на прикладі Станіславської області немає підстав говорити, що радянсько-партійна верхівка Москви і підпорядкованого їй Києва тільки й робила, що забирала в людей всю сільськогосподарську продукцію і навмисно відправляла населення на голодну смерть. Влада декларувала відповідні заходи і щодо підтримки потерпілим від посухи областям згідно з можливостями та наявними ресурсами, але цю допомогу не можна назвати такою, що могла відвернути голод [10, с. 165].

Водночас окремі керівники, причетні до хлібозаготівель, щоб показати себе з кращої сторони перед керівництвом та з пропагандистською метою вдавалися до репресій, фізичного насилля, показових судів над так званими «саботажниками». Наприклад, у с. Боднарів Калуського району Михайлу Луцькому, який мав сім гектарів землі, було призначено хлібозаготівельний план у розмірі 38 ц. Але він мав змогу здати тільки 30 ц і просив звільнити його від здачі решти зерна, так як немав звідки взяти. Та його як «куркуля-саботажника» було засуджено на 10 років виправно-трудових таборів. У с. Тумир Галицького району селянина-бідняка Михайла Дутчака було оштрафовано на 1000 крб. за «недоїмку» в розмірі 70 кг зерна, а таку ж селянку Ганну Заяць – на 7 тис. крб. за нездачу 120 кг зерна. Крім того, було чимало випадків, коли так звані «уповноважені» із хлібоздачі самовільно, без ухвали судових органів, конфісковували у боржників все хатнє майно, яке переважно розподіляли між собою [10, с. 165].

Більшість голодуючих українських селян рятувалася, як могла. Вони змушені були їсти траву, кору дерев, різні сурогати. Одним із засобів виживання було збирання колосків на колгоспних полях. На зроблених власноруч жорнах селяни до зерна додавали подрібнене листя, траву й пекли коржики, оладі, «ліпенки», «маторженики». Але й цієї можливості вижити влада позбавляла голодуючих за відомим ще з 1932 р. сталінським законом «про п'ять колосків» та новим указом президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про відповідальність за крадіжки, розбазарювання й псування соціалістичної власності [13, с. 111], оголошуючи їх «зłodіями» та «розкрадачами». Багато крадіжок дозріваючого хліба здійснювалися саме «гостро потребуючими», тобто голодуючими колгоспниками. Влада вела боротьбу зі зростанням їх чисельності шляхом покарань, репресій, незважаючи на головне – виснажених голоднечею людей сам режим позбавив засобів для існування, штовхав на здійснення правопорушень. 90 % кримінальних справ,

що розглядалися судами в 1947 р., становили справи про «крадіжки колосків» рядовими колгоспниками [13, с. 111].

Хотілося б навести конкретні приклади таких правопорушень, що набули поширення по всій Україні. Так, Н. Леко з Чернятинського району Одеської області за викрадення 3 кг колосків була за суджена до 8 років позбавлення волі. До 10 років ув'язнення засудили З. Соломаху за 5 кг колосків, зібраних на полі колгоспу «20 років Жовтня» Біловодського району Ворошиловградської (нині – Луганської) області. П. Годун, який нарізав 7 кг колосків у колгоспі ім. Тельмана с. Коломийцівка Лосинівського району Чернігівської області, та Яценко (сторож радгоспу Чорнобаївського району Полтавської області) за викрадення з поля 16 кг гороху отримали по 8 років тюремного ув'язнення. Від початку року до 10 серпня 1947 р. до карної відповідальності за колоски» було притягнуто 3 тис. 943 особи, з них 3 тис. 226 заарештовано [5, с.111].

Було, звичайно, в повоєнний час багато справжніх бандитів, лиходіїв, але аж ніяк не голодуючі селяни, які, по суті, брали вирощений ними ж хліб. Адже держава обкрадала, вигододжувала людей, використовувала їх працю, здоров'я, не забезпечуючи навіть елементарного прожиткового мінімуму для їх фізичного існування. «Та ж як візьмеш на полі того нещасного півкілограма жита і зловлять з ним, то за постановою Сталіна засудять не менш як на 5–10 років, а за 2–3 кг вкраденого хліба засуджували навіть до розстрілу. Покарання страшні, а їсти хотілося, болісно було дивитися, як пухнуть діти, помирають старі», – згадувала О. Комар, жителька с. Красилова Кам'янець-Подільської області [13, с. 111]. Ось такими були «злочини, пов'язані з жнивами». У Центральній, Східній та Південній Україні, лише за офіційними даними, голодувало близько 3 млн. селян [13, с. 111].

Картина рукотворного і замовчуваного державою голоду чітко проступає в листах сучасників. Так, С. Струпко із с. Андрушків Житомирської області у вересні 1946 р. писав: «... У нас в селі голод.... Хліб поганий, і той вивозять, а людям не дали ні грама ...». Такого роду листів у 1946 р. зафіксовано лише в

Київській, Вінницькій, Житомирській, Чернігівській, Кам'янець-Подільській областях 15 507 [13, с. 110, 111]. Подібних прикладі можна навести чимало з різних регіонів України.

Обікравши селян і створивши значний фонд зерна, «благодійники»-можновладці на багаторазові прохання з місць надавали селянам з того самого фонду нужденну допомогу. Зерно, викачане з колгоспів та радгоспів, забране в колгоспників та одноосібників, за вказівками центру концентрувалося в «державних запасах», у «резерві». Розподілялося зерно в першу чергу на потреби Радянської армії, Міністерства внутрішніх справ, харчової промисловості, для постачання населення за хлібними картками, виділення насінневих та продовольчих позичок, вивозу за кордон, а головне – для подальшого нарощування запасів, держрезервів продовольства, тоді як прості селяни, колгоспники голодали [16, с. 225].

Про загальну проблему на селі добре знали в партійно-державних органах в 1946–1947 рр. Так, МДБ УРСР надсилав регулярні інформації про голод на селі в центральні органи влади, та й самі селяни неодноразово зверталися із скаргами до керівних структур. Наприклад, в одному з перлюстрованих (таємно розпечатаних і переглянутих певними органами) приватних листів, що був направлений з України до Канади в серпні 1946 р., говорилося: «Дорогий брате! Жити дуже важко нам, чекаємо на голодну смерть. Цього року неврожай, все згоріло, посуха страшна. Немає ні овочів, ні картоплі і недорід хліба. Чекаємо на голодівку таку, як була у 1933 р.» [32, с. 343].

РОЗДІЛ 4

Вшанування пам'яті жертв голоду на Прикарпатті

Згадуючи про штучний масовий голод 1946–1947 рр., не слід забувати, що свідків тих жахливих років з кожним роком стає все менше і менше. Маємо встигнути зафіксувати всю їхню гірку правду про пережите [1, с. 5]. На жаль, для широкого загалу знання про трагічні події залишаються маловідомою трагічною сторінкою історії України і нашого краю. Заповнити ці прогалини – завдання не тільки для істориків і краєзнавців, а всіх, хто небайдуже ставиться до минулого і майбутнього українського народу.

У незалежній Україні пам'ять жертв голодоморів, у т. ч 1946–1947 рр., відзначається на державному рівні. Так, у листопаді 2015 р. у Національному музеї історії України в Другій світовій війні (м. Київ) відбувся конкурс історичних робіт на тему «Життя після перемоги: голод 1946–1947 рр. в Україні». До його проведення спонукали сумні історії Анни і Михайла Васьків та їхніх подруг Горпини Демяненко та Ганни Яременко із села Єрківці Переяслав-Хмельницького району Київської області, матеріали яких нещодавно дійшли до музею. Молоді люди пройшли фронтовими дорогами війни, були на примусових роботах в Німеччині, а вже вдома, після війни, потрапили до ГУТАБу за відчайдушну спробу врятувати себе та свою родину від голоду [1, с. 3, 4].

Після відкриття партійних архівів, особливих, секретних фондів з'явилася можливість вивчення документів, створення збірників для допомоги дослідникам, викладачам вузів, шкільним вчителям, Це стосується усіх, хто цікавиться цією темою і хоче знати правду про третій радянський голодомор [16, с. 157].

На прохання науковців відозвалися 46 осіб із семи областей України (Вінницька, Київська, Одеська, Сумська, Черкаська та Чернігівська). Це були як учні ЗЗСО, так і студенти, бібліотекарі, музейні працівники, люди похилого віку та ін. Мешканці цих регіонів надіслали записи усних спогадів свідків тієї

жахливої епохи, які до цього лише зрідка можна було почути в їхньому родинному колі. Оповіді виявилися доволі емоційними і вражаючими, вони порушили низку сумних епізодів із життя, відтворили в душах трагічні переживання і переконали в тому, що у серцях наших співвітчизників пам'ять про післявоєнний голод досі не вщухла [1, с. 4].

Праця учасників конкурсу лягли в основу збірника. Їх доповнили 10 спогадів, збірних знаним краєзнавцем – меценатом із Київщини Михайлом Миколайовичем Гичем. Проникливі й зворушливі рядки звучать мовою свідків тих подій. Органічними доповненнями життєвих історій є фотографії та фотодокументи післявоєнного періоду з архівів родин, а також документи, зразки радянської пропаганди та інші матеріали з фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні, вітчизняних архівосховищ та персонального архіву Михайла Гича. Емоційно підсилюють тло оповідей малюнки з «Колгоспної серії» українського художника-графіка, активного діяча українського національно-визвольного руху Ніла Хасевича. Митець створював їх у схронах УПА. Вони правдиво відображали те, що насправді відбувалося на українській землі після повернення радянської влади, колгоспів та карально-репресивних органів. Тривалий час це художнє надбання зберігалось в архівах КДБ, і лише в Незалежній Україні графічні роботи побачили світ. З 2009 р. вони експонуються в головній експозиції Меморіального комплексу [1, с. 4].

Збірник містить єдині державні матеріали, не представлений досі в науковому обігу. Науковці ставили за мету зафіксувати трагічну сторінку вітчизняної історії, поділитися цінним джерелом народної пам'яті, адже учасники тих жахливих подій ідуть у вічність, беручи із собою тягар пережитого [1, с. 4].

Тема голоду 1946–1947 рр. в радянські часи замовчувалася, через що науковцям була недоступною. «Голодні 1946–1947 роки якось заховалися в історичному літописі за 1933-м, 1941–1945 рр. Але в пам'яті народній вони ще і нині озиваються тяжким болем ... Вони й по сьогодні залишаються однією із

трагічних сторінок історії українського народу, написаних рукою віроломного диктатора», – відзначив у 1993 р. відомий дослідник голодоморів І. Шульга. Замість слова «голод у науковій літературі вживалися лише слова «недорід», «неврожай», «продовольчі труднощі тощо [13, с. 98].

Державна таємниця про голод виражалася в неопублікації постанов партії та уряду, репресіях проти людей, які розповідали про цю трагедію, тощо. Нікого не випускали за межі того чи іншого району, за межі України. Щоб люди не виїздили за межі своїх регіонів, квитків на потяги на станціях не продавали [16, с. 241].

Сьогодні в Україні відзначають пам'ять жертв голодоморів – мільйонів убитих українців, знищених тоталітарним комуністичним режимом. День пам'яті жертв Голодоморів відзначається щорічно в четверту суботу листопада на підставі президентських указів 1998 та 2007 років [41]. У 2023-му День пам'яті жертв голодоморів припав на 25 листопада. Усі свідомі громадяни України долучилися в цей день о 16.00 год. до загальнонаціональної хвилини мовчання. Наш обов'язок – згадати про мільйони людських життів, які Україна втратила внаслідок голодомору 1932–1933 рр. і масових штучних голодів [41].

Цього року ми вдруге вшанували жертв сталінського геноциду в умовах повномасштабної війни, яка супроводжується геноцидними діями Росії проти українців. Трагічні події та злочини, які розгортаються на наших очах, демонструють: жива пам'ять надзвичайно важлива; ті, хто чинить злочини проти людства, мають бути засуджені світовою спільнотою, а жертви – вшановані. [41].

Хотілося б закликати також людей по всьому світу – щороку в цей день засвітити вогник у домівці як вияв скорботи за загиблими, віри вперемогу України й готовності докласти зусиль, щоб голодомори не повторювалися [41].

Розділ 5. Методичні аспекти використання матеріалів дослідження на уроках історії в школі

Методика викладання історії займає важливе місце у професійній підготовці вчителя історії. Головною метою сучасної шкільної історичної освіти є перехід до особистісно орієнтованого навчання, виховання на уроках вітчизняної та всесвітньої історії громадянина України. Учитель повинен допомогти учневі зрозуміти сучасне суспільство через вивчення минулого та підготувати школярів до щоденного життя, навчити самостійно здобувати знання, створити умови для саморозвитку та самонавчання, виховувати стимул до постійного самовдосконалення [42, с.3].

Головним завданням шкільної історичної освіти є набуття учнем ознак вільної особистості, відповідального громадянина України, який визнає загальнолюдські та національні цінності й керується ними у власній поведінці, з високим патріотичним почуттям приналежності її до власної країни та до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, зорієнтованим на демократичні пріоритети і добробуту в суспільстві, толерантного до різних думок, віросповідань, звичаїв і культур, вміння дійти спільної думки з іншими людьми задля досягнення суспільно важливої мети [42, с. 32].

Завданнями вивчення історії голоду на Станіславщині в перші повоєнні роки, є виховання патріотизму, повага до прав і свобод людини, засвоєння знань про найважливіші події, процеси вітчизняної і всесвітньої історії, уміння керуватися елементарними методами історичного пізнання, формування ціннісних орієнтацій, застосування знань і уявлень для життя в поліетнічному і багатоконфесійному суспільстві, участі в міжкультурній взаємодії, толерантного відношення до представників інших народів і країни [42, с.31].

Методика навчання історії досліджує, як за допомогою різних методів, засобів і прийомів забезпечити найдоступніше, наочне, конкретне і переконливе сприйняття, розуміння і засвоєння історичних фактів, якими

методами і засобами забезпечити запам'ятовування цих фактів, як організувати активну розумову роботу учнів [42, с. 34].

Тема «Штучного голодомору в 1946–1947 років в Україні» активно розробляється в сучасних історичній та педагогічній науках. Провідні методисти займаються питанням її належного подання в шкільних підручниках з історії України. Уже є вагомі результати, що дозволяють презентувати в українському суспільстві правдиве знання про цю трагічну подію [27, с. 29].

Важливе завдання, яке стоїть перед вчителем, – подання цієї теми з урахуванням усіх методичних вимог, що враховують вікові особливості учнів, цілі та логіку курсу, ретельний добір якісного історичного матеріалу, залучення новітніх досягнень історичної та педагогічних наук, образність і виразність мовлення, зважаючи на те, що тема відноситься до травматичного історичного досвіду нашого народу [27, с. 30].

Проблема, що існує й активно обговорюється зараз – це добір якісного джерельного матеріалу, звернення до академічних здобутків наукової розробки теми штучного-голодомору. На допомогу вчителю існує багато гарно впорядкованого актуального та достовірного історичного матеріалу, який можна і потрібно використовувати на уроках історії [27, с. 30].

Це національні та обласні Книги пам'яті жертв Голодомору 1946–1947 років в Україні [27, с. 30], що стосується Івано-Франківської області – це праці таких авторів, як Ігор Андрухів, Любов Соловка та ін.

У листопаді 2015 р. у Національному музеї історії України у Другій світовій війні відбувся конкурс історичних робіт на тему: «Життя після перемоги: голод 1946–1947 рр. в Україні» [1, с. 3, 4]. До його проведення спонукали сумні історії Ганни і Михайла Васьків та їхніх подруг Горпини Дем'яненко та Ганни Яременко із села Єрківці Переяслав-Хмельницького району Київської області, матеріали яких нещодавно дійшли до музею. Ці молоді люди пройшли фронтовими дорогами війни, перебували на примусових роботах у Німеччині, повернувшись додому, по закінченні війни потрапили до

ГУТАБу за сміливу спробу врятувати себе та свою родину від голодної смерті. [1, с.3,4].

На звернення науковців відгукнулося 46 осіб із семи областей України (Вінницька, Київська, Одеська, Сумська, Черкаська та Чернігівська). Це були як учні середніх шкіл, так і студенти, бібліотекарі, музейні працівники та пенсіонери. Мешканці цих регіонів надіслали записи усних спогадів свідків тієї жахливої епохи, які до цього лише зрідка можна було почути в їхньому родинному колі. Оповіді виявилися доволі емоційними і вражаючими, вони порушили низку сумних епізодів із життя, відтворили в душах трагічні переживання і переконали в тому, що у серцях наших співвітчизників пам'ять про післявоєнний голод досі не вщухла [1, с. 4].

Роботи учасників конкурсу лягли в основу збірника. Їх доповнили 11 спогадів, збірних знаним краєзнавцем – меценатом із Київщини Михайлом Миколайовичем Гичем. Проникливі й зворушливі рядки звучать мовою свідків тих подій. Цікавими доповненнями життєвих історій є фотографії та фотодокументи післявоєнного періоду з архівів родин, а також документи, зразки радянської пропаганди та другі матеріали з фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні, вітчизняних архівосховищ та особистого архіву Михайла Гича. Емоційно підсилюють тло оповідей малюнки з «Колгоспної серії» [додаток А] українського художника-графіка, активного діяча українського національно-визвольного руху Ніла Хасевича. Автор створював їх у схронах УПА. Вони правдиво доносять те, що насправді відбувалося на українській землі після повернення радянської влади, колгоспів та карально-репресивних органів. Довгий час це художнє надбання зберігалося в архівах КДБ, і лише в Незалежній Україні графічні роботи побачили світ. З 2009 р. вони виставляються в головній експозиції Меморіального комплексу [1, с.4].

Збірник містить унікальний матеріал, не представлений досі в науковому обігу. Науковці ставили за собою мету закарбувати трагічну сторінку вітчизняної

історії, поділитися цінним джерелом народної пам'яті, адже учасники тих жахливих подій ідуть у вічність, беручи із собою тягар пережитого [1, с. 4].

Головна задача, що стоїть перед вчителем – подання цієї теми із урахуванням усіх методичних вимог, що включають вікові особливості учнів, цілі та логіку курсу, ретельний добір якісного історичного матеріалу, залучення новітніх досягнень історичної та педагогічних наук, образність і виразність мовлення, зважаючи на те, що тема відноситься до травматичного історичного досвіду нашого народу [27, с.30].

Проблема, що існує і активно обговорюється зараз – це добір якісного джерельного матеріалу, звернення до академічних здобутків наукової розробки теми штучного-голодомору. На допомогу вчителю існує багато гарно впорядкованого актуального та достовірного історичного матеріалу, який можна і потрібно використовувати на уроках історії [27, с.30].

Інститут дослідження Голодомору було створено як науковий підрозділ Національного музею Голодомору-геноциду у 2018 р. Інститут є першою державною установою, який здійснює наукове дослідження найбільшого злочину комуністичного тоталітарного режиму – Голодомору-геноциду української нації, зокрема передумов, причин, вчинення та наслідків Голодомору, а також штучних масових голодів 1921–1923 рр. та 1946–1947рр. Науковці Інституту, здійснюють дослідження динаміки руху населення, демографічні втрати, міграційні процеси, репресії, опір, зміни етносоціальної структури, правові обставини вчинення злочину геноциду українців [27, с. 37].

Зокрема, треба уникати використання інформації з неперевірених чи неправдивих джерел, що містять історичні помилки або фейкову інформацію [27, с. 30].

Потрібно надати увагу тому, що основна причина появи неякісних чи неправдивих джерел або інформації, що немає належного наукового підґрунтя, полягає в тому, що тема Голодомору довгий час замовчувалися, була білою плямою і знаходилася під заборонаю у радянському суспільстві. Радянська

влада переслідувала у законодавчому порядку усяку згадку про Голодомор для того, щоб приховати свій злочин [27,с.30].

Владою припинялися будь-які спроби розголосу про голод у ЗМІ: заарештовувались редактори газет, фотокореспонденти, люди, що писали листи до газет із скаргами на злочинні дії влади. Цим пояснюється відсутність такого значного обсягу фотоматеріалів, який супроводжував голод 1946-1947 років, коли радянська влада була зацікавлена в допомозі іншим країнам [27, с. 30,31]. Йосип Сталін не бажав удосконалити хлібозаготівельний план. На початок жовтня 1947 р. він був виконаний на 101,3% , про те колгосп і колгоспники залишилися без хліба. Українське зерно відправлялося в Польщу, Чехословаччину , Болгарію, а в цей час в Україні люди гинули голодною смертю. Найбільше постраждали південні регіони України, де лише за перше півріччя 1947 р. було офіційно зареєстровано 130 випадків людодства, на території Станіславщини людодства не було. [32,с.343].

Однак все одно збереглося достатня кількість фотодокументів про голодомор 1946–1947р. [27,с.31]. Маючи такі цінні матеріали, важливо донести до учнів інформацію про ті часи, щоб вони запам'яталися їм недовго. Як це зробити ефективно та доступно? Для цього є музеї, які мають свою історію, історію кожної речі, фотографії, газети, книги, в яких багато цінної та корисної інформації, інформації взятої з першоджерел. Організувавши для учнів екскурсію в музей, учитель відкриє для них інформацію в тій реальності, яка панувала в ті часи. Побачивши фотографії голоду, зокрема з газети «Батьківщина» [Додаток Г], що друкувалися в ті часи, учні зможуть краще засвоїти інформацію, адже зорова пам'ять завжди краще засвоюється та сприймається дітьми, як і в більшості випадків дорослими.

У Станіславській області від голодомору 1946–1947 рр., як відомо, найбільше постраждали мешканці п'яти тодішніх районів: Городенківського Гвіздецького, Обертинського, Чернелицького та Снятинського. Особливим видом методики викладання історії голоду на Станіславщині в перші повоєнні

роки є графіка. Графіка – це накреслення письмових або друкованих знаків. Умовно-графічна наочність – це коли уявлення та поняття формуються за допомогою умовних знаків. Вона включає в себе схеми, графіки, карти, картограми, таблиці, діаграми [37].

Умовно-графічна наочність знаходить найбільш часте застосування в ході викладу навчального матеріалу вчителем і відповідей учнів. З метою підвищення якості навчання графічна наочність повинна відповідати ряду вимог: неперевантаженість об'єктами для запам'ятовування, чіткість зображення, широка колірна гамма зображення та ін. [37]. Розповідаючи учням про графіку, доречно буде згадати про відомого графіка художника, громадського та політичного діяча Ніла Антоновича Хасевича, що пішов 1943 р. у підпілля УПА, його повстанська графіка була під гаслом: «Я не можу битися зброєю, але б'юся різцем і долотом» [Додаток Б] [38], – так писав він про своє творіння.

Ніл Хасевич став цінним графічним дизайнером для інформаційних матеріалів УПА. Цінна його робота «Графіка в бункерах УПА» [Додаток В] – це альбом дереворитів, виконаних в Україні в 1947–1950 рр. Видатний художник засуджував злочини компартійно-радянської влади, в т. ч. голодомор 1946–1947 рр.

На уроках історії часто використовуються схеми. Схема – це креслення, що відображає істотні ознаки, зв'язки і відносини історичних явищ. Схеми діляться на структурні, логічні й пошукові. Структурні схеми відображають взаєморозташування і зв'язок складових частин чого-небудь. Логічні схеми – це графічні зображення, що відображають процес, що містять його складові, що впливають одне з іншого. Пошукові схеми – це графічні зображення у вигляді логічної схеми, складові частини яких містять поряд з інформацією продуктивно-пізнавальні питання, відповіді на які дозволяють учням логічно мислити і міркувати, більш усвідомлено засвоювати одержувані знання [37].

Використовуючи дані схеми, вчитель стимулює учнів до пошукової та порівняльної діяльності. Взявши теми голоду-геноциду 1932–1933рр. та штучного масового голоду в Україні 1946–1947 рр. на основі структурної схеми відображення взаєморозташування і зв'язку між цими голодоморами вчитель зацікавить учнів і стимулює їх до пошукової роботи. Схеми дозволяють дати наочне зображення узагальнених уявлень, які допомагають учням засвоїти суттєві ознаки історичних понять. За наявності схеми вчитель показує ланцюг своїх міркувань. Після того, як учні познайомляться з алгоритмами складання різноманітних схем, учитель може їм запропонувати завдання, спрямовані на самостійне складання схем [37].

Водночас карта – зменшене, узагальнене, образно-знакове зображення історичних подій в певний період часу. Картограми – це карти, на яких графічно представлені статистичні дані, які відносять до якогось явища. Карти, карти-схеми і картограми використовуються для формування локальних уявлень, але в них є й інша функція – виявляти зв'язки між історичними подіями, явищами, їх динаміку, сутність [37]. У наш час прогресують новітні технології, в тому числі у школі, і вчитель може показати на проекторі учням карту історичних подій масового штучного голоду в УРСР 1946–1947 рр., цим самим візуалізувавши подану інформацію, що краще буде сприйматися учнями.

Щоб розглянути на уроці «географію» голодомору, доречно залучити мапи Електронного атласу голодомору, що розробляється Гарвардським університетом в рамках проекту «МАРА: Digital Atlas of Ukraine». Вони візуально показують втрати від голодоморів у регіональному вимірі, мають гарну якість виконання, зрозумілі для учнів середнього та старшого шкільного віку [27, с.32].

Ілюстрація – один із видів друкованої графіки; частина художнього оформлення книжки з обкладинкою, заставками, орнаментальним декором і шрифтовим набором, що супроводжує текст візуальними образами, які підсилюють емоційне сприйняття поданої інформації [39]. Учитель може

покажіть школярам структуру підручника, особливості його побудови, питання і завдання, а також ілюстрації та карти. Учитель пропонує учням розглянути малюнки, заздалегідь продумати, які ілюстрації будуть використовуватися в класі, а які – вдома. І тут вступає в дію, для прикладу, славнозвісний Ніл Хасевич із своїми ілюстраціями, графіками, які творилися в окопах УПА [42, с. 109].

Книжки про голод 1946–1947 рр. містять на своїх сторінках ілюстрації, графіки, що дозволяє учителеві доступніше донести інформацію учням. Прочитавши текст, при цьому маючи малюнок-ілюстрацію до нього, учень може порівняти надану йому інформацію та краще її засвоїти тобто запам'ятати.

Дистанційна освіта розширила можливості використання інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому процесі. Пандемія, а тепер і повномасштабна війна внесли свої корективи в їх впровадження – навчання повністю було переведено в офлайн-режим. Унаслідок цього вчителі почали активно використовувати інтерактивні відео-лекції та відео-заняття за допомогою програм Zoom, Google Meet. Застосування відео-конференцій надає можливість здобувачам середньої освіти «збиратися» у призначену годину у віртуальному середовищі і працювати практично, як на звичайному занятті, виконуючи завдання, які запропонував вчитель і ставлячи при цьому запитання. Перевагою таких платформ є те, що під час створення такого відеоматеріалу застосовується принцип кількох екранів, який полягає в тому, що на екрані (моніторі) одночасно можна показати наявні у викладача відео-зображення та інші необхідні для заняття матеріали [27, с. 10].

При дистанційній формі навчання використовується також система організації навчання Google Classroom. Особливістю цього ресурсу можна вважати можливість редагувати файли одночасно багатьма учасниками в режимі онлайн. Так, при поданні теми «Методика викладання історії голоду на Станіславщині в перші повоєнні роки» здобувачам ЗЗСО може бути запропонована спільна робота над заповненням порівняльних таблиць з

кількістю здачі зерна в 1932–1933 та 1946–1947 рр., порівняння територій, які вразили ці голодомори, переселення людей та встановлення винни у цих страшних подіях [27, с. 11].

Таким чином, зібрані й опрацьовані в процесі написання магістерської роботи матеріали можуть бути з успіхом застосовані в шкільній освіті.

ВИСНОВКИ

У знищеній, згорьованій, залежній УРСР 1946–1947 рр. голод був комплексний, викликаний засухою та політикою правлячої партії й уряду тоталітарного за характером СРСР. Знаходячись під постійними репресивним тиском партії, її адміністративно-командної верхівки, українське село в перші повоєнні роки зазнало чи не найбільшого пресингу від проведення хлібозаготівельної та податкової політики, що не враховувала несприятливих погодніх умов [12, с. 212]. Число жертв масового голоду в Україні 1946–1947 рр. досі остаточно не встановлено. Сьогодні науковці продовжують роботу із встановлення кількості загиблих. Однак достовірним залишається той факт, що голоду можна було б запобігти, якби замість обкрадання селян радянська влада надала б їм потрібну допомогу..

Досліджуючи голод 1946–1947 рр., дослідники намагаються визначити його причини. Більшість документів та свідчень говорять про те, що причини голоду мали комплексний характер, а саме: неврожай та посуху, різке ослаблення продуктивних сил на селі в результаті війни і німецько-фашистської окупації, непосильні плани заготівель хліба, максимальне вилучення продукції в колгоспах і вивезення пшениці [23, с. 20]. Неврожай зернових та посуха 1946 р. разом із сильною розрухою після Другої світової війни дуже сильно ускладнили становище Станіславської області щодо продуктів харчування.

Уникнення голоду було б можливим, якби верхівка УРСР, враховуючи несприятливі для повоєнного сільського господарства обставини, не давала завищені плани заготівлі хліба, маючи намір у 1946 р. ліквідувати систему карток. Крім того, почало збільшуватися вивезення продуктів харчування у вигляді допомоги країнам дружнього соціалістичного табору. Починаючи з 1946 р., в цілому було вивезено за кордон до 1948 р. 5,6 млн тонн пшениці [23, с.20].

З одного боку, здавалося б, немає причин вважати голод 1946–1947 рр. створеним навмисно або ж голодомором. Адже на території окремих південних

і східних областей України, як і на території деяких районів Станіславської області, він був спричинений перш за все післявоєнною розрухою та несприятливими погодніми умовами, тобто посухою, а потім проливними дощами. Однак при цьому важко пояснити безжальну компартійну політику планування здачі хліба, так як в аграрному секторі «забули» врахувати післявоєнну розруху, брак потрібної техніки і робочих рук, недостатнє число спеціалістів за фахом. Водночас не враховувалися непередбачувані природні умови, навпаки, давалися нереальні «додаткові плани» на перевиконання плану хлібозаготівель [10, с. 166, 167].

Голод 1946–1947 рр. використовувався частково як спосіб знищення підпільної Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Порівнюючи з іншими територіями України, в західних областях, включаючи Станіславську, наслідки посухи не були настільки великими за числом трагічних подій і людоїдства, але великою мірою стали причиною захворювань на тиф, дифтерію та інші супутні захворювання [10, с. 167]. Не можна знімати провину людей, безпосередньо причетних до штучного масового голоду 1946–1947 рр., адже влада УРСР своїми нереальними хлібозаготівельними планами в умовах несприятливих погодніх умов, забираючи в голодних та вимучених війною людей останнє, спровокувала ці трагічні події. Характерно, що здійснювався експорт зерна з радянської України в інші країни соціалістичного табору в той час, коли свій народ голодував.

Маємо багато прямих доказів, що радянська влада штучно створила цей голод, ускладнений посухою та післявоєнною розрухою. Постанова виконкому Станіславської облради та бюро обкому КП(б)У, прийнята 10 липня 1946 р. «Про норми здачі зерна державі обов'язкової поставки одноосібним господарством урожаю 1946 року по Станіславській області» свідчила про те, що вона не враховувала ситуацію в районах, які потерпіли від посухи; навпаки, для Городенківського і Снятинського районів норми здачі зерна були

встановлені у півтора–два рази вищі, ніж в інших районах нашої області [35, с. 16].

Постанова виконкому обласної ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У від 23 липня 1946 р. зобов'язувала, на виконання постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 липня того ж року, «збільшити план здачі хліба державі одноосібними господарствами із урожаю 1946 року по Станіславській області в кількості 500.000 пудів ...» [35, с. 16]. У додатку до постанови від 30 липня 1946 р. партійними функціонерами доводився непомірний додатковий план поставок зерна до районів, що найбільше потерпіли від засухи. Скажімо, для Городенківського району додатковий план становив 1200 ц. Гвіздецького – 1500 ц., Чернелицького й Обертинського – 500 ц., Снятинського – 100 ц. [35, с. 17]

Як бачимо з документів, до злочинної акції над селянами нашої області, запланованої в Раді міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) і ретельно виконаної партійцями Станіславського виконкому облради та бюро обкому КП(б)У, повністю причетні районні партійні керівники. Так, Городенківський райком КП(б)У (секретар райкому Рідченко), не зважаючи на складні погодні умови 1946 року, прийняв 25 липня 1946 р. постанову – збільшити доведений додатковий план до 1985 ц. [35, с. 17] Партійне керівництво добре знало про неврожай у п'яти районах області, але не визнавало своїх помилок. Усю провину перекладали на неврожай та низьку виконавську дисципліну.

Уся державна документація про голодоиор 1946–1947 рр., що стосується пекучої для народу і малодослідженої науковцями теми, довгі десятиліття мала гриф «таємно», «цілком таємно», «конфіденційно», «тільки особисто». Найбільш важливі для дослідження документи містилися в так званих «особистих» теках закритих фондів [16, с. 157]. Наявні документи свідчать, що обласні партійні чиновники свідомо і наполегливо скеровували партактив і силові структури на винищення мешканців сіл згаданих районів –

Снятинського, Коломийського, Чернелицького, Гвіздецького та Обертинського, що найбільше постраждали від голодомору 1946–1947 рр.

Матеріали пропонованого дослідження можна використовувати на практиці в 11 класі ЗЗСО при вивченні відповідних тем відбудови зруйнованого війною господарства, сталінських репресій у післявоєнний період, з опорою на сучасні, інтерактивні методи навчання, які є більш ефективними порівняно з традиційними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Першоджерела

1. Голод в Україні. Збірник спогадів / Ред. кол.: М. М. Гич, І. П. Ковальчук, Л. В. Легасова, Л. В. Рибченко; упоряд.: Т. О. Куцаєва, Л. В. Рибченко. Київ, 2016. 128 с.
2. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / НАН України. Ін-т історії України та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; упоряд.: О.М. Веселова (гол. упоряд.) та ін. Київ, Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. 375 с.
3. Голод в Украине 1946–1947: Документы и материалы. Киев; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. 376 с.
4. «Не було що їсти, голодні ми були!» – очевидиця голоду на Прикарпатті. suspilne.media/119636-ne-bulo-so-isti-golodni-mi-buli-ocovidica-golodu-na-prikarpatti-u-1946-1947-rokah/ (Дата звернення 15.08.2023)
5. Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали: Свідчення / ред. О. Веселова; упоряд. М. Булда. Чорнухи; Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 480 с.
6. Станиславів і Голодомор 1932–1933 рр. Документальні свідчення про реакцію станиславівців на геноцид українського народу 1932–1933 рр. / упорядники І. Монолатій, Л. Соловка. Івано-Франківськ, 2009. 64 с.
7. Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. С.944
8. Тригуб'як В. Через голод – до життя : спогад жертви цих подій, присвячений голодомору на землях Західної України (1946–1947 рр.). *Край*. 2008. 7 листопада. № 44. С. 16–23
9. Українська Голгофа, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: спогади очевидців, архівні документи та роздуми сучасника про три радянські голодомори / Автор-упорядник Єременко М. Чернігівка, 2008. 153 с.

II. Монографії і статті

10. Андрухів І. Голод 1946–1947 рр. у західних областях (на матеріалах Станіславської області). *Краєзнавство*. Івано-Франківськ, 2010. № 4. С. 161–169.
11. Бурнашов Г. Сплановані голодомори. Бурнашов Г. *Злочини більшовизму*. Івано-Франківськ, 2001. С. 25–30.
12. Веселова О.М. Голод 1946–1947: причини і наслідки. *Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.* Київ, 2006. С. 353–359.
13. Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. Київ, 2006. № 6. С. 98–124.
14. Веселова О.М., Панченко П.П. Ще одна трагічна сторінка історії України. *Український історичний журнал*. Київ, 1995. № 6. С. 112–123.
15. Веселова О.М. Голод 1946–1947 рр. в Україні й експорт сільгосппродукції в країни Центрально-Східної Європи. *Міжвід. зб. наук. праць*, Бібліогр. Київ, 2007. С. 64–71.
16. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000р.- 270 с.
17. До питання історіографії голоду 1946–1947 рр. в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип.16. Ч.1. Київ, 2007. С. 316–336.
18. Веселова О.М. Голод в Україні після Другої світової війни. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2010. Вип. 19. С. 207–213.
19. Веселова О. Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2002. Вип. 7. С. 384–405.
20. Веселова О.М. Братерство: допомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Кїв, 2008. Вип. 13. С. 80–96.

21. Веселова О.М. До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2008. Вип. 13. С. 108–128.
22. Веселова О. Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2002. Вип. 7. С. 384–405.
23. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. 364 с.
24. Заборовський Я. Голодомори 1921-1947 років в Україні як феномен більшовицької тоталітарної системи. Заборовський Я. *На стежинах історії*. Івано-Франківськ, 2003. С. 237–260.
25. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні 1946–1947рр. *Український історичний журнал*. Київ, 1990. № 8. С. 14–32.
26. Марчуков А. Операція «Голодомор». *Родина*. Київ, 2007. № 1. С. 60–76.
27. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Редкол.: Н.М. Кузовова (відп. ред.) та ін. Херсон: Вид-во ХДУ, 2021. 80 с.
28. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х роках. *Український історичний журнал*. Київ, 1990. № 2. С. 22–36.
29. Пилявець Ю.Г. , Пилявець Р.І. Виправно-трудова табори та колонії на території УРСР в умовах голоду 1946–1947 рр. *Український історичний журнал*. Київ, 2013. № 6. С. 147–161.
30. Соловка Л.М. Холокост на Станіславщині (Хронологія злочину за документами Державного архіву Івано-Франківської області). *Ткума*. 2003. № 2. С. 1–2; № 3. С. 5; №4. С. 5.
31. Українське село під час голоду 1946–1947 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип.5. Київ, 2000. С. 306–318.

32. Шаповал Ю.І. Голод 1946–1947 років в Росії та Україні: потреба порівняльного аналізу. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика, Київ - 2008. Вип. 13. С. 29–41.

III. Навчально-методична література

33. Анушкевичус В. Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів. *Західний кур'єр*. Івано-Франківськ, 2008. 20 листопада. № 46. С. 2.
34. Вівчар Б. «Незгасима свіча» нагадала про всіх убієнних голодом. Галичина. Івано-Франківськ, 2008. 4 листопада. № 166. С. 1.
35. Соловка Л.М. Голодомор 1946–1947 рр. на Прикарпатті . Книга Скорботи, Пам'яті і Шани України. Голод на Прикарпатті (1946–1947 рр.). Івано-Франківськ : Місто НВ, 2016. С. 6–14.
36. Бубінський В.А. Підготовка вчителя до уроку історії. *Історія в школі*. Кам'янець-Подільський, 1998. №7–8. С. 48–53.
37. Лекція 21. Застосування умовно-графічної наочності при навчанні історії. http://ni.biz.ua/3/3_6/3_68059_lektsiya--primenenie-uslovno---graficheskoy_naglyadnosti-pri-obuchenii-istorii.html (Дата заернення 27.07.2023)
38. Ніл Хасевич головний художник УПА. <https://www.radiosvoboda.org/a/nil-khasevych-holovny-khudozhnyk-upa/31263521.html> (Дата звернення 1 вересня 2023)
39. Визначення ілюстрації. <https://esu.com.ua/article-13244> <https://> (Дата звернення 08.08.2023)
40. У Волинському краєзнавчому музеї відбулася конференція про голодомор 1946–1947 років. <http://prostir.museum.ua/post/38378> (Дата звернення (Дата звернення 05.04.2023)
41. Сумська обласна військова адміністрація. <https://sm.gov.ua/uk/arkhiv1/32804-shchoroku-v-chetvertu-subotu-lystopada-ukrayina-vshanovuye-pamyat-zhertv-holodomoru-19321933-rokiv-i->

[masovykh-shtuchnykh-holodiv-19211923-i-19461947-rokiv.html](https://www.masovykh-shtuchnykh-holodiv-19211923-i-19461947-rokiv.html)

(Дата

звернення 09.05.2023)

42.Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

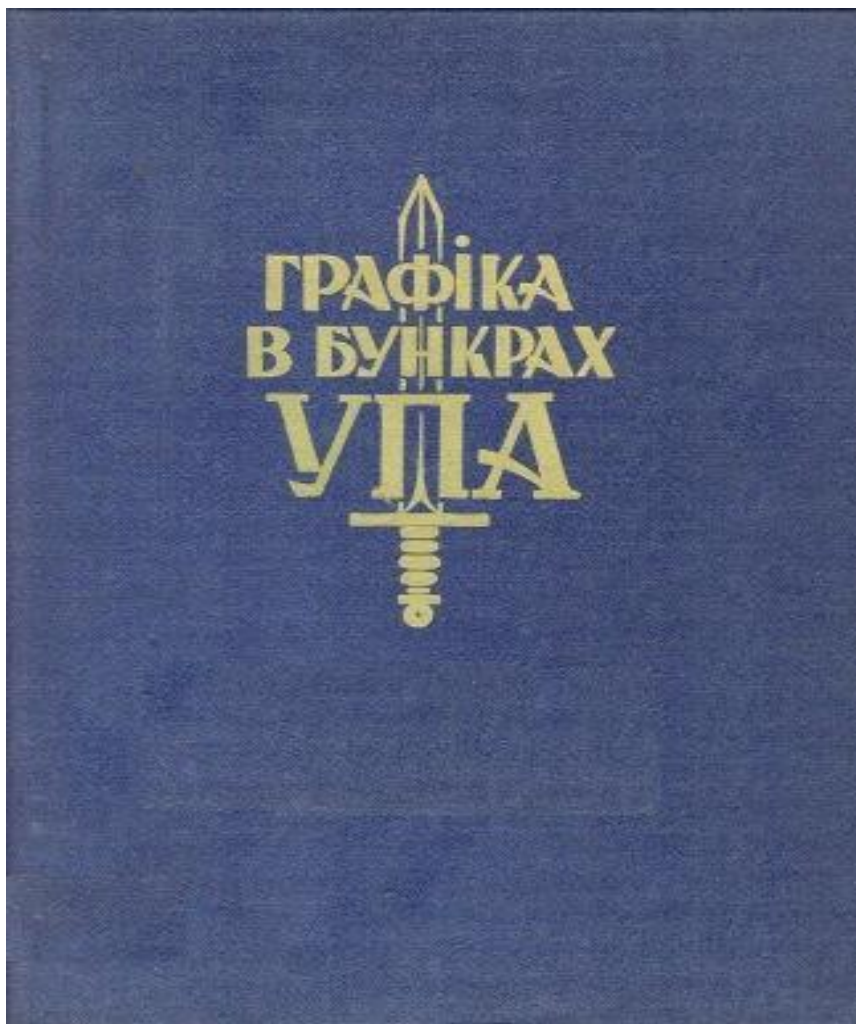

Малюнки з «Колгоспної серії» Ніла Хасевича.

Повстанська графіка Ніла Хасевича «Я не можу битися зброєю, але б'юся різцем і долотом».

Відома робота Ніла Хасевича «Графіка в бункерах УПА».

БАТЬКІВЩИНА

21. IV. 1946

ТАБОР-РІМІНІ

РІК. II. Ч. 15 (28)

ВІСНИК

ВОСКРЕСЕННЯ

Невблаганий час, біг якого не в силі здержати жодна людська сила, навіть в добу епохального винаходу атомової енергії, - наблизив наше таборове суспільство до великого весняного свята, - свята Воскресення. Здається, ще не так давно лунали в таборі різдвяні колядки, а гуртки таборовиків з розсміяними й сурми обличчями ще й сьогодні пересуваються перед нами очима як виконавці різдвяних вертепів, а вже сьогодні урочисто обходимо в незмінених обставинах наше свято Воскресення Христа.

Мимо нашої волі лінимо думками на рідній землі, до дорогих нам сіл і міст, до наших найдорожчих, які так само турбуються нашою долею.

В цю святу ніч, вночі тасмною урочистості, вглядаючись в необсягнуту глибину італянського неба, бажаємо хоч в уяві зобачити рідну хату, дороги нам незабутні обличчя.

Хоч і не бажають переїздити ім всю печуку тугу, яка переслідує нас від часу залишення рідних земель. Хочуть напевняти їх, що ми не відреклись і ніколи не відрекнемось нашого найсвятішого ідеалу, хоч во-

роги намагаються оплегавити нас, відмовляючи нам навіть права існування, бо хто ж як не вони найкраще знають нашу " провину " і свідомі тієї загрози, яку криє в собі українська еміграція на обох континентах земної кулі.

Одинадцятий місяць минає, як десять тисяч борців української нації, оточених кільчастим дротом, чекає на розв'язку непевної долі. Чи змарнували ми час нашої неволі? Чи може зійшли з наміченого шляху?

Тільки нечелічка, задурманена обіцяними " славами " частина покинула нас, решта стала до позитивної праці й гордо прямує обраними шляхами, готова без страху прийняти дальші удари долі, бо протиставимо їй нашу сильну волю, фіхове знання і витривалість в праці, це почуття дає нам силу і віру в перемогу ПРАВДИ.

Ніхто, як Христос, коли був на землі, показав нам шлях правди, неправда усмертила його, але не перемогла ПРАВДИ, бо Христос воскрес.

Ми з його учнями і примоємо його слідом, нас уже розпинають, перемоги не можуть. Чекаємо... Воскресення! В яке свято віримо!

Прому передати дев'ять тисячам українців в таборі Ріміні подяку Святої Східної Конгрегації за почування, висловлені ВП. др. Кушніром, передаючи рівночасно сердечне Апостольське Благословення Святого Отця.

Кардинал Тіссерані.

ХРИСТОС ВОСКРЕС

Високоповажаний Пана Полковнику!

Щери за все мило мені привітати Вас із близьким наближенням Празником Христового Воскресення найкращими побажаннями й запевненням, що не перестану благоденствувати для Вас, Дорогий Пана Полковнику і для всіх наших дорогих українських воєнів найбагатшого Божого Благословення, зокрема радості й потіхи, що пливе від перемоги Христа над смертю. Навіть не цілих три дні від хвилі страждань і смерті нашого Божественного Спасителя до хвилі славного Його Воскресення, але ми не можемо сумніватися в те, що хоч і промислюється наша Голгофта, вона напевно закінчиться

тимбільшою прославою Української Нації, що впродовж віків несла на собі тягар оборони найцінніших людських ідеалів перед азійським варварством. Перемога наша певна, але тільки в найтіснішій злуці з Христом, що страдав для перемоги колючої добра над злом.

Ще раз і ще раз зі щирою радістю благословлю Вас, Дорогий Пана Полковнику, і всю Вашу братію в Ріміні та остоюся

відданий Вам у Христі Господі
брат і слуга
+Іван
Єпископ
АВ.

Рим, дня 10. квітня 1946 р.

Газета «Батьківщина» 1946 р.